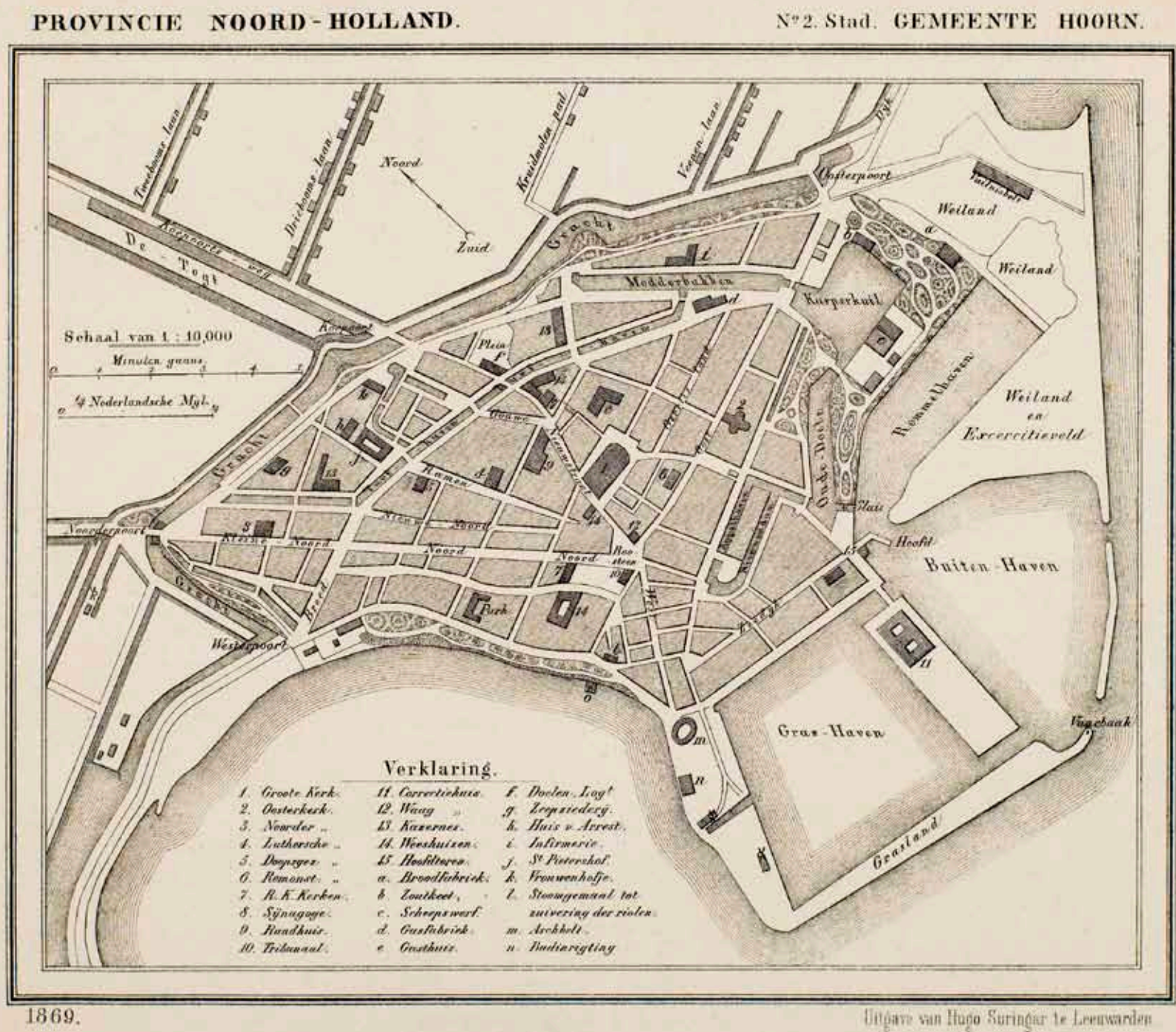

ALCATRAZ IN HOLLAND

Wonen in een gevangenis? Binnenkort kan dat in Hoorn. Het voormalige gevangeniscomplex op het Oostereiland krijgt verschillende nieuwe functies: museum, filmhuis, architectenbureau, lowbudget-hotel, horecavoorziening én appartementen. Het Oostereiland werd als stadsuitbreiding aangelegd in de zeventiende eeuw. Enkele decennia later vestigde de Admiraliteit van het Noorderkwartier zich hier, de marine. Nadat die aan het einde van de achttiende eeuw het eiland had verlaten, kwam er in de gebouwen een bedelaarsgesticht. In de loop van de volgende eeuw kreeg het gesticht een nieuwe functie als huis van correctie. Daartoe werd het flink verbouwd en uitgebreid. Nadat het vanaf

1886 achtereenvolgens in gebruik was geweest als Rijkswerkinrichting, verenigingsgebouw en interneringskamp, werd het complex in de jaren zestig een penitentiaire inrichting. Tot 2003. Toen werd de poort achter de laatste gevangene dichtgetrokken. In 2007 kocht de gemeente Hoorn het Oostereiland om de gevangenis een nieuwe bestemming te geven. Het is bijzonder dat de gemeente zelf – en niet een projectontwikkelaar – de restauratie en herontwikkeling ter hand neemt. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is vanaf het begin nauw betrokken geweest bij het maken van de plannen. In 2008 werd aan de omvangrijke restauratie een rijkssubsidie toegekend van bijna drie miljoen euro.

In maart 2010 voegde de provincie Noord-Holland daar nog een subsidie van een miljoen euro aan toe. Op dit moment zijn de werkzaamheden in volle gang. Naar verwachting zullen in 2011 de eerste nieuwe gebruikers naar het gevangenis-eiland kunnen verhuizen. ■

MARIJE DE KORTE, consultant uitvoering Monumentenwet voor Noord-Holland bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, m.de.korte@cultureelerfgoed.nl. Deze historische kaart bevindt zich in de collectie van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

STUC is ONGRIJPBAAR

FOTO BEDRIJFSCHAP AFBOW, HENK VAN DER VEEN

4 | Stuc

Zes deskundigen spreken over geheimzinnige mortels en onoplosbare problemen. Een symposium over stuc is broodnodig.

10 | Religieus wonen

Religieus en industrieel erfgoed krijgt vijftien miljoen euro extra, om in te wonen. Welke veertien monumenten zijn uitverkoren?

14 | De groei van Amsterdam

Rijksdienst-onderzoeker Jaap Evert Abrahamse promoveerde op de stadsuitbreidingen van Amsterdam in de zeventiende eeuw.

20 | 1940, 1958, 1965

Een topselectie uit de wederopbouw wordt deze maanden rijksmonument. In vier artikelen vertellen we meer.

VERDER IN DIT NUMMER

- 3 | In Kort Bestek
- 8 | Hout van Nova Zembla
- 9 | Rood in Baarn
- 17 | 3 scheepswrakken uit de 17e eeuw
- 18 | Kijk! Mergelgroeven
- 22 | In een Dafje door Jeruzalem
- 25 | Drie Dingen
- 26 | De Lijnbaan
- 29 | Aangenaam Kennis Te Maken: 4 juristen
- 30 | De Pinksterkerk in Heemstede
- 32 | Samenwerken via convenanten
- 34 | Publicaties
- 36 | Actueel Erfgoed

Foto voorzijde Restauratie van de gestuukte zuilen van waterstaatskerk Op Hodenpijl uit 1840, in de buurtchap Hodenpijl in Zuid-Holland
Foto Bedrijfschap Afbouw, Henk van der Veen
Zie pagina 4.

Nieuwe bewindsvrouw

Het is niet windstil gebleven sinds ik in het vorige nummer van ons tijdschrift sprak over de wind der verandering. Het kabinet is gevallen en PvdA-minister Ronald Plasterk is afgetreden na zich drie jaar voor het erfgoed te hebben ingezet. Met de komst van André Rouvoet als nieuwe minister van OCW heeft er ook een wijziging plaatsgevonden in de portefeuilleverdeling. Voortaan is de CDA-staatssecretaris Marja van Bijsterveldt-Vliegenthart verantwoordelijk voor cultuur en media, waar erfgoed onderdeel van uitmaakt. Zij twitterde veelbelovend: *Net in 2,5 minuten met André Rouvoet de portefeuilleverdeling gedaan. Plasterk is van mij :-). Ik heb er zin in!*

Voortvarend maakte Van Bijsterveldt direct bekend dat eigenaren van zogeheten ‘groene’ monumenten subsidie kunnen krijgen voor de instandhouding van hun bezit. Het is voor het eerst dat er geld beschikbaar komt voor de 1300 tuinen en parken van monumentale buitenplaatsen, villa's en kloosters, en voor stadsparken en begraafplaatsen. Aanvragen kunnen bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed worden ingediend. Ze worden op volgorde van binnenkomst behandeld.

Bovendien wil ik u informeren over een organisatie-wijziging die op korte termijn zal plaatsvinden. De taken van het Instituut Collectie Nederland (ICN) zullen per 1 januari 2011 worden ondergebracht bij onze Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. De structurele oplossing die hiermee geboden wordt, zorgt ervoor dat het beheer van de rijkscollectie beeldende kunst en de kennisontwikkeling van het roerende erfgoed in de toekomst duurzaam belegd zijn. Het efficiënt gebruikmaken van de ondersteuning en de huisvesting geeft tevens de noodzakelijke financiële ruimte.

Behoud en restauratie van kostbare interieurs is een van de speerpunten van het ICN. Dat sluit mooi aan bij het instandhoudingssymposium over stuc- en pleisterwerk dat onze Rijksdienst op 21 april organiseert in het Koninklijk Instituut voor de Tropen in Amsterdam. Dit veelzijdige thema is van belang voor iedereen werkzaam in de monumentenzorg, de stucwerkbranche en de wetenschappelijke wereld van de architectuur- en interieurhistorie. Zie voor aanmelding www.cultureelerfgoed.nl.

CEES VAN 'T VEEN
directeur

KICH.NL VERNIEUWD

In maart is de site Kennisinstructuur Cultuurhistorie verbeterd. De site, met het adres www.kich.nl, ontsluit informatie voor vakmensen op het raakvlak van ruimtelijke ordening en cultuurhistorie. Het is een initiatief van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. In de vernieuwde site is het makkelijker zoeken, de symbolen op de kaart zijn verbeterd en er kan meer cultuurhistorische informatie opgenomen worden.

POOLSE MOLENS

Een delegatie van de Rijksdienst en anderen heeft eind 2009 een werkbezoek gebracht aan Polen. De Poolse ontginningsgeschiedenis heeft een directe relatie met Nederland via molens in de Wisladelta. Vooral de rol van mennonieten die in de zestiende eeuw uitweken van Nederland naar Polen was groot. Doordat molens in Polen eigenlijk niet worden onderhouden, zijn er vaak nog wel interessante bouwhistorische elementen in aanwezig en zijn er ook nog functionerende historische maalderijen. Die zijn in Nederland vrijwel alle gesaneerd.

Een Poolse molen

DEBAT ENERGIEBESPARING

Op 15 april wordt in de Janskerk in Utrecht gedebatteerd over duurzaamheid, energiebesparing en monumenten. De Natuur en Milieufederatie Utrecht organiseert dit debat, samen met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en de Nyenrode Business Universiteit. Gratis toegang. Geef u op via info@nmu.nl.

In 1891 is de aanleg van het Haarrijnkanal bij Utrecht in volle gang

KANALENCONFERENTIE 2011

In september 2011 zal Nederland gastland zijn voor de World Canals Conference. Gedurende drie dagen zullen 250 deelnemers in Noord-Nederland zich onder meer buigen over de bescherming van historische kanalen en havens. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is een van de organisatoren van de conferentie.

WRAKKEN KIJKEN

De site www.machu-project.eu biedt een schat aan informatie over het erfgoed onder water. Neem ook eens een kijkje op de wrakenpagina Wrecks. Deze wrakkenkaart is in de afgelopen maanden verder ontwikkeld. Hierdoor kunnen specialisten waar ook ter wereld onderzoeken en verhalen toevoegen. De site is een van de resultaten van het in maart afgesloten onderzoeksprogramma Managing Cultural Heritage Underwater. Dit programma is onder leiding van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed uitgevoerd in samenwerking met Rijkswaterstaat en zes Europese partners. Er zijn in de afgelopen drie jaar nieuwe methoden geïntroduceerd en internationale afspraken gemaakt.

SUBSIDIABEL UURLOON OMHOOG

Bij de aanvraag van een restauratiesubsidie worden de restauratiekosten vastgesteld waarover subsidie wordt verleend. Een onderdeel van die kosten vormt het uurloon voor de uit te voeren werkzaamheden. Aan dat uurloon is een maximum gesteld dat subsidiabel is. Sinds 1 februari 2010 is dit maximaal subsidiabele uurloon € 36,30 exclusief algemene kosten, winst, risico en btw. Voor de provincies Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht is dat € 36,80. Vergeleken met de laatste wijziging per 1 september 2008 betekent dit een verhoging met € 0,40.

ROB DE JONG KONINKLIJK ONDERSCHIEDEN

Rob de Jong is op 18 maart benoemd tot Officier in de Orde van Oranje-Nassau. Hij ontving deze koninklijke onderscheiding uit handen van burgemeester Van Lente in zijn woonplaats Epe. In mei 2009 nam De Jong (65) na veertig jaar trouwe dienst afscheid van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Rob de Jong werkte sinds 1969 in diverse functies bij de toenmalige Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Zijn vakmanschap en zijn grote kennis op vele terreinen van de Nederlandse en internationale bouwkunst zijn onomstreden en oogsten tot op heden alom bewondering. Ook zijn inspanningen voor het aanwijzen van de werelderfgoederen in Nederland zijn bijzonder. Vanwege zijn ernstige ziekte is het koninklijke lintje in kleine kring uitgereikt. Reacties kunt u via de Rijksdienst sturen, ter attentie van Tanja Pawirodirjo: t.pawirodirjo@cultureelerfgoed.nl of Postbus 1600, 3800 BP Amersfoort.

Rob de Jong

SCHEEPSSYMPIOSIUM 2012

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed zal in oktober 2012 het International Symposium on Boat and Ship Archaeology organiseren, in samenwerking met het Nederlands Scheepvaartmuseum, Erfgoed Nederland en de Universiteit van Groningen. Dit symposium wordt elke drie jaar gehouden en er nemen gemiddeld 150 mensen aan deel. In 2012 zal het plaatsvinden in het dan net gerenoveerde Scheepvaartmuseum in Amsterdam. Meer informatie: Benno van Tilburg, b.van.tilburg@cultureelerfgoed.nl.

PERSONELE VERSCHUIVINGEN BIJ DE RIJKSDIENST

- Sinds 1 januari is Frank Strolenberg programmamanager herbestemming, en Machteld Linssen en Monique Eerden zijn medewerker bij datzelfde programma. Daarnaast is Monique Eerden kwartiermaker voor het onderzoeks- en onderwijsnetwerk Erfgoed en Ruimte. Alle drie komen ze van bureau Belvedere, dat op 31 december is opgeheven.
- Brigitte Giesen-Geurts is sinds 31 augustus consulent uitvoering Monumentenwet voor Zeeland.
- Sinds 1 februari werkt senior jurist Ingrid Broeke niet meer bij de dienst.

Frank Strolenberg

Machteld Linssen

Monique Eerden

Brigitte Giesen-Geurts

Het is wit en het valt van de muur. Rara, wat is dat? Stuc, natuurlijk. Zes deskundigen uit de praktijk spreken over natte plekken, geheimzinnige mortels en onoplosbare problemen. Het is duidelijk dat een symposium over stuc broodnodig is. DIRK SNOODIJK

Voor de elfde keer op rij organiseert de Rijksdienst een instandhoudingssymposium. De dienst merkt namelijk dat er in de restauratiewereld veel behoefte is aan technische en cultuurhistorische kennis. We zien veel goede restauraties, maar soms wordt een restauratie uit onwetendheid verkeerd aangepakt. Bovendien organiseert de dienst deze symposia om aandacht te vragen voor onderwerpen waar nog te weinig mensen de waarde en het belang van inzien. Op 21 april gaat het symposium over historisch stucwerk. De restauratie van stucwerk kost veel energie en geld. Op het symposium zal stuc van verschillende cultuurhistorische en technische kanten worden belicht. Tegelijkertijd verschijnt er een boek waarin stuc vanuit nog meer invalshoeken benaderd wordt. Op weg naar het symposium namen zes ervaren deskundigen plaats rond de tafel.

Vakmanschap

Het lijkt zo makkelijk: je maakt een flinke kuip specie en die smeert je op de muur. Of op het plafond. En klaar is Kees. Maar probeer het maar eens een beetje glad te krijgen. En vocht en zout in de muur drukken je stucwerk er zo weer af. Dus dan heb je een andere mortel nodig. Stukken is een vak. Architecten en monumentenzorgers zijn continu op zoek naar goede oplossingen.

Louis Gerdessen: 'Dit is toch de omgekeerde wereld? Eeuwenlang was het de aannemer of stukadoor die wist wat hij deed. Dertig jaar geleden is dat volstrekt verdwenen. Nu wordt dat in de meeste gevallen overgelaten aan de architect en dat is niet altijd eenvoudig. Wij zijn afhankelijk van leveranciers en onderzoeksgegevens die verschillend geïnterpreteerd kunnen worden. Het ambacht van stukadoor is nagenoeg verloren gegaan, al hoor ik nu weer goede berichten. Als je bij een probleemgeval met veel zout tien fabrikanten om advies vraagt, dan krijg je tien verschillende adviezen met tien dure mortels. Maar waarom kijken we niet naar het verleden? Voor mij is het uitgangspunt altijd hoe het in het verleden is gedaan. Als dat goed is gegaan, dan pas ik dat toe. Dan vergeet ik gewoon even de moderne technieken. Je moet ook durven. In die oude mortels zat alleen maar kalk, later ook cement en zand. Je moet het niet altijd moeilijker maken. Door drie à vijf millimeter kalkmortel vliegt het zout heen. Dat borstel je af en je bent klaar voor een fractie van de prijs die voor een geprefabriceerde mortel wordt gevraagd.'

Maartje Veldkamp: 'Het grote probleem is dat er bijna geen enkele stukadoor meer kan werken met kalk. Ze werken allemaal met kant-en-klare zakken mortels.'

Boudewijn van Langen: 'Goede schelpkalk is niet meer te vinden. En een goede specie kun je er zo slecht op zetten dat hij er weer afdondert.'

Klaas Schoots: 'Ik heb een keer een arbitrage gedaan bij een huis van tweehonderd jaar oud. Daar hadden ze vijf jaar daarvoor een nieuwe stuc laag op gezet. De houten kozijnen zaten er al 195 jaar in. En nu waren ze binnen vijf jaar opeens verrot. De rechter »

Boudewijn van Langen, Louis Gerdessen, Hans Geerken, Michiel van Hunen, Maartje Veldkamp en Klaas Schoots

WIE IS WIE?

Boudewijn van Langen is mede-eigenaar van TPAHG Architecten: 'Ik ben altijd al in de restauratie werkzaam geweest. In elk monument krijg je met stucwerk te maken. In de monumentenzorg wordt daar heel veel over gesproken.'

Louis Gerdessen is projectleider bij Van Hoogevest Architecten: 'Ik werk sinds 1975 bij Van Hoogevest Architecten, en al heel snel in de restauratie. Dus ik heb ook restauraties in de jaren zeventig meegemaakt, met een heel andere manier van restaureren dan tegenwoordig.'

Hans Geerken is adjunct-directeur Techniek bij Bedrijfschap Afbouw: 'Sinds 1600 zit stukadoor al in mijn familie. Vanaf heel jong werd ik meegesleept om in monumenten muren af te blikken. Sinds enkele jaren geven wij vanuit het Stucgilde een restauratieopleiding stukadoors. Zo dragen we alle kennis over aan jonge mensen.'

Klaas Schoots is adviseur Bouwzaken bij het Bisdom van 's-Hertogenbosch: 'Ik maak restauratieplannen voor kerken, kloosters en pastorieën en voer de directie over de uitvoering. Ik ben dus betrokken bij het hele traject, van het maken van het bestek tot de oplevering van het gerestaureerde gebouw. Hiervoor werkte ik bij de Monumentenwacht en in de aannemerij. Al op mijn vijftiende mocht ik meehelpen aan de restauratie van de Sint-Maartenskerk in Tiel, om die weder op te bouwen na de oorlog. Het restauratievirus heeft mij sindsdien nooit meer losgelaten. Ook werk ik mee aan het certificeren van bouwbedrijven, om de kwaliteit in stand te houden.'

Maartje Veldkamp is architect bij Vereniging Hendrick de Keyser: 'Wij zijn een professionele opdrachtgever met een praktische kijk, want ik begeleid ook zelf elk jaar enkele restauraties. Wij experimenteren veel met mortels.'

Michiel van Hunen is senior onderzoeker instandhoudingstechnologie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed: 'Ik ben materiaaldeskundige en houd mij onder andere bezig met pleister, mortel, baksteen, beton en vochtproblematiek. En ook met kwaliteitsborging: het opstellen van kwaliteitsnormen en het erkennen van bedrijven.'

De muren van de achthonderd jaar oude Der Aa-kerk in Groningen zijn na uitgebreid onderzoek gestuukt met een saneermortel die vocht en zout niet opslaat, maar naar het oppervlak transporteert

» heeft de architect veroordeeld, net als de bouwkundig aannemer, de stukadoor en de schilder vanwege onbekwame vakkennis. Dus niet alleen de architect als hoogst verantwoordelijke. De schilder had moeten weten dat hij die verf er niet op had mogen smeren. De rechter zei tegen de aannemer dat hij, ook al staat het niet omschreven in het bestek, de kennis moet bezitten wat hij moet doen om het goed te doen. En als je het niet weet, vraag het dan aan mensen die het wel weten. In de restauratiewereld moeten we met elkaar restaureren. We hebben elkaar hard nodig. Al die kennis moeten we bundelen.'

Hans Geerken: 'Ook stukadoors zijn deskundige mensen. Ze moeten onderzoeken of die ene mortel op die ene ondergrond gezet kan worden. Zo niet, dan moet hij waarschuwen. En als je gewaarschuwd hebt, dan moet je die specie er ook niet opsmeren. Iedere ondernemer heeft een onderzoeksplicht en een waarschuwingsplicht.' *Maartje Veldkamp:* 'In de praktijk heb je vaak geen gedeelde verantwoordelijkheid voor een restauratie.'

Kwaliteit

Als we werkelijk moeten geloven dat de echte stukadoor uitgestorven is, hoe kunnen we dan nog restauraties van hoge kwaliteit volvoeren? Of vraagt een nieuwe tijd om nieuwe methodes? *Louis Gerdessen:* 'Stel, als ik een onherstelbaar, vlak stucplafond tegenkom, dan wordt het inclusief het riet gesloopt, maar de rietlatten laat ik zitten. Daar spijker ik dan een moderne pleisterdrager op en dat gips ik af. Ben ik dan goed bezig in de restauratie, ethisch gezien?' *Hans Geerken:* 'Vroeger maakten stukadoors rietplafonds. Maar ze kunnen het niet meer. Ook rietdekkers niet. Stucanet is de enige overgebleven pleisterdrager.' *Maartje Veldkamp:* 'Je weet dat riet gaat rotten zodra het nat wordt en naar beneden komt. Als we nu toch veel betere materialen hebben om zo'n zelfde opbouw te maken, waarom zou je dan bij geheel verdwenen plafonds teruggrijpen op riet? Dat is voortschrijdend inzicht.' *Michiel van Hunen:* 'Omdat die ambachtelijke techniek misschien beter bij dat ene monument past. Waar ligt de grens bij het toepassen van nieuwe materialen?' *Hans Geerken:* 'De grens is moeilijk aan te geven. Die wordt vaak bepaald door het budget. Als het geld op is, worden de principes overboord gegooid.'

Onderzoek

Ervaring is belangrijk. Ervaringskennis moet doorgegeven worden. Van meester op gezet. Of via restauratiedossiers, waarin beschreven staat welke werkzaamheden in de loop der tijd zijn uitgevoerd. En die fijnporeuze muur uit 1565 doet weer iets anders met je stuc dan die grofporeuze uit 1780. *Klaas Schoots:* 'We moeten beter kijken voordat we stuc ergens op smeren. Waarom is die muur nat? Waarom is het oude stucwerk kapot? Met welk materiaal is het voorheen gerestaureerd? Dat zijn belangrijke zaken voordat je bepaalt welke soort stuc je er op gaat zetten. Stuc is maatwerk. Wat je vandaag hier doet, kun je morgen niet altijd daar doen.' *Boudewijn van Langen:* 'Elk gebouw is anders. Zeker monumenten. Hoe ouder een gebouw is, hoe meer verschillende materialen er in de afzonderlijke bouwfases zitten. Is de muur met cement of met kalk gevoegd? Hoe is de zoutbelasting? Die is extreem belangrijk, want zout drukt het stuc weer van de muur. Vooral in het Noorden zit gigantisch veel zout in de muren, omdat ze zand uit de Zuiderzee hebben geschept. Daar hebben ze mortel mee gemaakt en daarmee gemetseld. Dat krijg je er ook niet uit. Dus daar moet je je stuc op aanpassen.' *Hans Geerken:* 'De laatste jaren is het onderzoek sterk verbeterd. Het Bedrijfschap Afbouw heeft er vorig jaar een dikke achthonderd

uitgevoerd. Dat betekent ook dat de documentatie over schade beter geworden is. Zo kun je de kennisoverdracht verbeteren en veel beter reageren op actuele problemen.' *Boudewijn van Langen:* 'Hoe toegankelijk zijn die gegevens?' *Hans Geerken:* 'Die rapporten zijn eigendom van particulieren, architecten en bedrijven. Die mogen wij niet zomaar vrijgeven.' *Michiel van Hunen:* 'Hoe zouden we meer kunnen leren van ingrepen uit het verleden? Restauratiedossiers zijn namelijk vaak niet compleet. Wat is er twintig jaar geleden nou precies gebeurd? Wat waren de omstandigheden? Welke mortel is er opgezet? Hoe heeft het zich gehouden? Als er te veel informatie ontbreekt, kun je heel moeilijk conclusies trekken.' *Hans Geerken:* 'Als we beter leren documenteren, dan bouw je in de loop der jaren zo veel dossiers op dat je wel conclusies kunt trekken. Die informatie moet daarna toegankelijk zijn. Daar ligt een taak voor monumentenzorg.' *Michiel van Hunen:* 'Dat lukt alleen als alle partijen daar het belang van inzien en er tijd in willen stoppen.' *Maartje Veldkamp:* 'Internet biedt zo veel mogelijkheden. Je zou een platform moeten vormen met voorbeelden waar mensen op kunnen reageren. Ik heb nog geen netwerk van tweehonderd mensen die ik kan bellen om informatie. Voor mij zou een databank heel welkom zijn. Er zit heel veel in de hoofden, maar overdragen van informatie van de ene op de volgende generatie zou je vast moeten leggen.'

Moderne restauratiepleisters

Je kunt op de bouwplaats je eigen mortel samenstellen, maar je kunt ook zakken uit een fabriek aan laten rukken. Past alleen traditionele pleister bij een monument? En fabrikanten vertellen niet wat zij precies in hun zak stoppen. Het geheim van de kok, hè. *Maartje Veldkamp:* 'Ik ben hartstikke blij met zakken kant-en-klare mortel. Je kunt geen gedoe krijgen op het werk. Het is gewoon hup die zak in de kuip en klaar. Want je hebt vaak eigenwijze stukadoors die zeggen dat ze maar een heel klein beetje cement bij de eigen mortel doen. Maar dan ben je de hoek om en huppeke, dan gooien ze er meer bij.' *Michiel van Hunen:* 'Heb je het gevoel dat er meer technologie achter kant-en-klare mortel zit?' *Maartje Veldkamp:* 'Ja, die mortel is uitontwikkeld. Het is bekend wat er precies in zit.' *Louis Gerdessen:* 'De meeste problemen bij kant-en-klare mortels ontstaan als er te veel lagen van aangebracht moeten worden. Eenlaagssystemen vallen er nooit af. Die enorm dikke lagen van vier à vijf centimeter bufferende pleisters die in de jaren zestig en zeventig veel bij restauraties toegepast zijn, bliezen zich na vijf jaar gewoon op. Onvoorstelbaar!' *Boudewijn van Langen:* 'Ik heb het liefst zo min mogelijk overgangen tussen materialen. Eén laag stuc is dan ook minder foutgevoelig dan meerdere.' *Hans Geerken:* 'Bij meerdere lagen moet de stukadoor de vorige laag eerst goed ruw halen. Het gezeefde zand met de juiste korrelopbouw in fabrieksmatige mortels zorgt voor minder spanning en dus minder scheuren. Daar hoeft de stukadoor alleen maar water aan toe te voegen. Het is een traditionele pleister, maar dan in een zak.' *Louis Gerdessen:* 'In een kerk die in één periode is gebouwd, zoals de neogotische, werk ik ook liever met mortel uit een zak. In een middeleeuws kasteel echter ga ik experimenteren met zuivere kalkmortel. Daar is de precieze elasticiteitsmodulus niet interessant, want daar is de ondergrond enorm instabiel. Maar die zet ik niet in het souterrain op, waar drie meter hoog grond tegenaan staat, want die komt er daar gegarandeerd weer afzetten. Daar kies ik voor een fabrieksmortel die vocht- en zoutbestendig is. Het is maatwerk. Het bestek verlangt een garantieperiode van tien jaar, die een aannemer moet

De achttiende-eeuwse theeroepel van Kasteel Rosendael in Gelderland is in 2003 op traditionele wijze gerestaureerd. Er werd bij wijze van uitzondering weer riet gebruikt als drager van de kalkmortel

Op een plafond van het eerste crematorium van Nederland, Westerveld in Noord-Holland, is in 2005 cementpleister op een ondergrond van Stucanet aangebracht. De studaag en de rieten pleisterdrager verkeerden in erbarmelijke staat en werden verwijderd

Restauratie van de gestuukte zuilen van waterstaatskerk Op Hodenpijl uit 1840, in de buurtschap Hodenpijl in Zuid-Holland

FOTOS BEDRIJFSCHAP AFBOW, HENK VAN DER VEEN

afgeven. Als hij dat niet kan, zet hij die voorgeschreven mortel er niet op.' *Hans Geerken:* 'Waar ik wel eens bang voor ben, is dat mensen denken: "Het zit in een zak, dus het is haarlemmerolie." Maar ook bij fabrieksmortel moet je nadenken. Het ligt niet aan het aantal lagen, maar aan het vakwerk.' *Maartje Veldkamp:* 'Je zou transparant moeten krijgen wat er precies in de kant-en-klare mortels zit, zodat je zelf je keuze kunt maken. Maar die fabrieksgeheimen geven zij niet prijs.'

Garantie

Het valt dus nog niet mee. Elke muur lijkt een andere mortel nodig te hebben. De restauratiegeschiedenis van het gebouw is lastig te achterhalen. En zie maar eens een vakman te vinden. Maar gelukkig heeft iedereen het beste met het monument voor, toch? *Maartje Veldkamp:* 'Dat is precies het probleem met de adviseurs van de fabrikanten. Je zou onafhankelijk advies willen krijgen.' *Boudewijn van Langen:* 'Ik heb nog nooit een adviseur van een fabrikant meegemaakt die mij naar een andere fabrikant verwijst.' *Maartje Veldkamp:* 'Bedrijven werken vaak met te krappe marges en steken te weinig energie in het echt goed oplossen van het probleem. Wij hebben vaak meegemaakt dat we voor schade na drie of vijf jaar de stukadoor er weer bij roepen, maar dan zegt hij dat het probleem niet aan zijn mortel ligt, maar dat het ergens anders door komt.' *Hans Geerken:* 'Bij zo'n garantie grijpt de stukadoor al heel snel naar kant-en-klare mortels om een deel van de verantwoordelijkheid bij de fabriek te kunnen leggen.' *Louis Gerdessen:* 'Stucwerk is het zorgenkindje van restaurerend Nederland. Een dak met leien kunnen we dicht krijgen. Goed hout kun je krijgen als je er bovenop zit. Maar stucwerk is ongrijpbaar. Je zoekt zekerheid, maar die vind je niet helemaal. Ook niet met garantie, ook niet met een fabrieksmortel. Zelfs niet met adviezen. Mensen hebben dat probleem altijd gehad. Lambriseringen en wandbespanningen zijn er niet voor niets gekomen. Het is altijd en eeuwig dat vocht.' *Klaas Schoots:* 'In traptorens heb je door de temperatuurverschillen altijd problemen met het pleisterwerk. Soms moet je het er gewoon afhaken, want het is de goden verzoeken.'

Nieuwe eisen

Het lijken onoplosbare problemen. Maar laten we de eigenaar van het monument niet vergeten. Met zijn wensen erbij schijnen de eisen die we aan het stucwerk stellen helemaal onverenigbaar te worden. Wellicht moeten we de oplossing niet zoeken in het ideale pleistermateriaal, maar moeten we de verwachtingen van het eindresultaat naar beneden schroeven. Net als vroeger. *Boudewijn van Langen:* 'Niet alleen de kennis en het materiaal zijn verdwenen, maar oude gebouwen worden nu ook anders gebruikt. Na de installatie van verwarmingen zijn er in kerken enorme problemen met stucmortels ontstaan. Ook die oude mortels gaan dan stuk.' *Maartje Veldkamp:* 'Mensen stellen nu heel andere eisen aan hun binnenklimaat. Vroeger vond niemand plekken op de wand van zijn keuken erg. Tegenwoordig moet alles strak en glad en schoon zijn.' *Hans Geerken:* 'Partieel herstel is wel mogelijk, maar vaak niet gewenst, omdat je stukadoorswerk nu eenmaal niet onzichtbaar kunt repareren.' *Maartje Veldkamp:* 'Ik hoor vaak van stukadoors dat zij plekken niet willen bijwerken, maar liever de hele wand in één keer doen. Dan wordt het ten minste strak.' *Klaas Schoots:* 'Je moet ook de moed hebben om tegen de eigenaar te zeggen dat er regelmatig onderhoud nodig is.' *Maartje Veldkamp:* 'Mensen die hun huis niet ventileren, maar alles dichtstoppen. Vind je het gek dat er dan pleister loskomt!' *Boudewijn van Langen:* 'Kan de Rijksdienst niet aangeven welke mortel het beste is voor een monument? Zoutdoorlatende of zoutbufferende?' *Michiel van Hunen:* 'Dat is lastig. Beide hebben voor- en nadelen. Met een open systeem blijf je altijd contact houden tussen de zouten in de ondergrond en de wisselingen in het klimaat. Dat is ongunstig, omdat de zouten in de ondergrond dan meer de wisselingen in luchtvochtigheid voelen. Dan krijg je meer schade. Stuc die meer afsluit, een bufferend systeem, is dan beter ten aanzien van dat aspect. De ondergrond komt dan meer in rust. Maar te veel afsluiten is ook weer niet goed, omdat de zouten zich dan verplaatsen naar een andere plek. De sprekers op het symposium zullen op dit soort keuzes ingaan.'

Dirk Snoodijk is eind-redacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl. Symposium Stuc, 21 april, Koninklijk Instituut voor de Tropen. Aanmelden: www.cultureelerfgoed.nl. Het boek 'Stuc: Kunst en techniek' verschijnt in april.

Hout van Nova Zembla

Op zoek naar het schip van Willem Barentsz

In een vitrine in Sint-Petersburg staat een houten gevaarte. Ze zeggen dat het een stuk huid is van het schip van Willem Barentsz, de beroemde Nederlandse ontdekkingsreiziger. Maar is dat echt zo? De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed ging op onderzoek uit.

BENNO VAN TILBURG

De vitrine met het stuk scheepshuid in het Museum voor Arctica en Antarctica in Sint-Petersburg

Ieder die zich ooit in de Vaderlandsche Geschiedenis heeft verdiept, zal weten dat in 1596 het schip van Willem Barentsz vast kwam te zitten in het ijs rond Nova Zembla. De overwintering in het Behouden Huys is een verhaal dat zeer tot de verbeelding spreekt. Wetenschappelijk leider Barentsz en schipper Jacob van Heemskerck zochten een nieuwe route om de Noord en hoopten zo China te bereiken. Helaas, door het pakij's slaagden ze daar niet in. Barentsz en zijn mannen waren gedwongen om ten noorden van Rusland aan land te gaan op het eiland Nova Zembla, boven de poolcirkel. Een desolate plek, waar het 's winters veertig graden kan vriezen.

Hier bouwden de negentien mannen in september 1596 het Behouden Huys, van drijfhout en delen van hun schip. In juni zat het schip nog steeds vast en besloten de Nederlanders in twee sloepen op zoek te gaan naar het vasteland. Dat lukte. Twaalf bemanningsleden kwamen op 1 november 1597 met zeer lange baarden heelhuids weer in Amsterdam aan. Barentsz zelf was op die terugreis overleden.

Teruggevonden

Dat het verhaal anno 2010 nog steeds leeft, wordt bevestigd door de plannen in Harlingen om een getrouwe replica te bouwen van het schip van Barentsz. Het Behouden Huys is in 1871 teruggevonden door een Noorse expeditie. De vele voorwerpen die toen zijn aangetroffen zijn terechtgekomen in het Rijksmuseum in Amsterdam. In andere musea in Noorwegen, Rusland en Nederland bevinden zich voorwerpen die gevonden zijn bij latere expedities. En het schip? In 1980 legde een Russische expeditie op Nova Zembla een stuk scheepshuid van vier bij één meter bloot, dat wel eens afkomstig zou kunnen zijn van het schip van Barentsz. Het Russische Instituut voor Onderzoek van

Cultureel en Natuurlijk Erfgoed uit Moskou stond het scheepsdeel in 2005 in bruikleen af aan het Museum voor Arctica en Antarctica in Sint-Petersburg. De Russen dateerden het met de koolstofmethode op de zestiende eeuw. Deze methode kent echter een nauwkeurigheid met een grote marge: zo'n vijftig jaar.

Nader onderzoek

Om het hout met een grotere precisie te dateren zijn enkele medewerkers van de Rijksdienst en Ring eind januari in Sint-Petersburg geweest. Probleem was dat het scheepsdeel in de vaste opstelling van het museum is opgenomen en niet zomaar even voor onderzoek uit de vitrine gehaald kon worden. Maar na enig gezoek in het depot konden er twee bijbehorende scheepsresten getraceerd worden. Wij kregen toestemming om van beide een twee centimeter dikke schijf af te zagen. De twee houtschijven hebben we meegenomen naar Nederland voor dendrochronologisch onderzoek. Aan de hand van de jaarringen bleek dat beide delen uit het depot van Russisch naalddhout uit de twintigste eeuw zijn gemaakt. Niet van het schip van Willem Barentsz dus. Maar het stuk scheepshuid in de vitrine in Sint-Petersburg kan dat natuurlijk wel zijn. Mochten we hier echt te maken hebben met een restant van het schip van Willem Barentsz, dan hebben we een directe schakel met de Nederlandse ontdekkingsreizen uit de zestiende eeuw. Dan zou dit uniek Nederlands erfgoed zijn, want geen enkel West-Europees land beschikt over originele resten van schepen uit de tijd van de ontdekkingsreizen. ■

Benno van Tilburg is locatiemanager Scheepsarcheologie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, b.van.tilburg@cultureelerfgoed.nl.

Arbeiders? In dat chique Baarn? Jawel. In de negentiende eeuw maakte Baarn een ontwikkeling door van een bescheiden agrarische gemeente naar een geliefd forenzenstadje. Dit ging gepaard met de bouw van villa's. Maar Baarn telde ook een behoorlijk aantal arbeiders. Deze waren werkzaam in de dienstverlening bij villabewoners, in de bouw bij een van de talrijke aannemersbedrijven of in een van de fabrieken in de naburige gemeenten, met name Hilversum. Het Rode Dorp is een karakteristieke arbeiderswijk uit het begin van de twintigste eeuw, ontworpen volgens het stedenbouwkundige principe van de tuindorpen. Zo'n groene, geborgen wijk bood arbeiders een betere woonomgeving dan de mensonterende ellende in de industriële steden van destijds. Het Rode Dorp is gesticht door de arbeiders-woningbouwvereniging Ons Belang. Zo'n 137 woningen werden er gebouwd, verdeeld over zes verschillende typen.

De woningen en de stedenbouwkundige opzet zijn ontworpen in 1920 en 1921 door de architect A.M. van den Berg, vormgegeven in de stijl van de Amsterdamse School. De woningen zijn geplaatst rond drie groene pleinen. De structuur van het gebied is vrijwel symmetrisch, wat zeer fraai oogt. Binnen Baarn vormt het stratenplan van het Rode Dorp grotendeels een eigen eenheid. Hoewel bij renovaties de authenticiteit van de woningen deels verloren is gegaan, is het stedenbouwkundige ensemble goed bewaard gebleven.

Stadsgezicht

Op 25 januari wees minister Ronald Plasterk het Rode Dorp aan als beschermd stadsgezicht. In de gerestaureerde raadzaal van het oude stadhuis van Baarn memoreerde de minister de persoonlijke betrokkenheid van staatssecretaris van Volkshuisvesting Jan Schaefer bij de renovatie van de wijk in de jaren 1974 en 1975, met zijn uitspraak 'in geouwehoer kun je niet wonen'. In die tijd verkeerde het Rode Dorp in een slechte staat van onderhoud. Aanvankelijk voorzag de woningbouwvereniging sloop. Op de plaats van het Rode Dorp zouden nieuwe flats worden opgetrokken. Maar door toedoen van Jan Schaefer werd deze wijk voor het eerst erkend als waardevol cultureel erfgoed van de arbeidersklasse. Er werd toen extra geld besteed aan het behoud en het herstel. Waarom heet het Rode Dorp eigenlijk het Rode Dorp? Er zijn drie verklaringen. De meest voor de hand liggende is dat in de huizen de kozijnen en deuren geschilderd waren met goedkope rode verf. Die kleur verdween eind jaren dertig. De naam zou ook van de oorspronkelijke rode dakpannen kunnen komen. Overigens heeft inmiddels de helft van de woningen grijsblauwe pannen. Ten derde zou de naam een verwijzing kunnen zijn naar de politieke kleur van de bewoners. Bijna allemaal stemden ze op de SDAP, de Sociaal-democratische Arbeiderspartij, en staken op 1 mei de vlag uit.

Nog een gezicht

Binnenkort zullen ook de Baarnse wijken Prins Hendrikpark, Emma-park, Wilhelminapark en Transvaalbuurt worden aangewezen als beschermd stadsgezicht. Deze villaparken zijn, met uitzondering van de Transvaalbuurt, in de late landschapsstijl in grote gebogen straten aangelegd. De bebouwing bestaat uit overwegend forse villa's uit de late negentiende en de vroege twintigste eeuw. Een bijzonder ensemble is het spoorweggravijs, met een voetgangersbrug in vroege betonbouw uit 1912, het station met plantsoen uit 1874 en het voormalige buurtspoorstation uit 1898.

Fon Habets is beleidsmedewerker bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, f.habets@cultureelerfgoed.nl.

Sinds begin dit jaar is de arbeiderswijk het Rode Dorp in Baarn een beschermd stadsgezicht. Zo moeten de bijzondere kenmerken van dit waardevolle culturele erfgoed van de arbeidersklasse behouden kunnen blijven. FON HABETS

Arbeiderswijk het Rode Dorp beschermd

ROOD in BAARN

Minister Plasterk met een arbeider uit het Rode Dorp

1

€ 301.302

1 LEERLOOIERIJ HOUBEN | OOSTERHOUT

Het silhouet van Oosterhout wordt mede bepaald door de markante verschijning van deze leerlooierij met schoorsteen. Toen de fabriek tussen 1895 en 1918 gebouwd werd, verkeerde de leerindustrie in Nederland op zijn hoogtepunt, vooral in het westelijke deel van Noord-Brabant. Kenmerkend is het nathuis met daarboven droogzolders. De looierij staat al meer dan tien jaar leeg. Het verval heeft in die tijd hard toegeslagen. Op verschillende plaatsen heeft vocht de houten constructie aangetast. De fabriek gaat nu verbouwd worden tot drie woningen, waarbij de structuur en de gevelindeling in overgrote mate behouden blijven. ARNO SCHUT

2 BIERKOELTOREN DE VOLHARDING | WESTDORPE

In het Zeeuws-Vlaamse Westdorpe herinnert een hoge koeltoren aan bierbrouwerij De Volharding. Die werd in 1905 opgericht en later Van Waes Boodts genoemd. Al sinds 1965 wordt daar geen bier meer gebrouwen. Het verval zette in. In 2003 werd het plan opgevat om van het oudste deel van de bedrijfsbebouwing een woning te maken en om de koeltoren te verbouwen tot vier appartementen. De woning is er gekomen, maar voor de herbesteding van de koeltoren ontbraken de financiële middelen. Het vier lagen hoge betonskelet, de rode bakstenen, de stalen ramen en het zadeldak zijn dan ook nog steeds dringend aan restauratie toe. Door de subsidie kan die nu uitgevoerd worden. Hoewel voor de nieuwe functie extra ramen en deuren in de gevel gemaakt moeten worden en het skelet binnen gedeeltelijk wordt verwijderd, is in de afgelopen periode van leegstand wel duidelijk geworden dat een herbesteding nodig is voor het voortbestaan van dit monument. Het karakteristieke silhouet van de koeltoren blijft zo mooi in het uitgestrekte dijkdorp bewaard. RENATE PEKAAR

3 KLOOSTER SINT MICHAEL | STEYL

In het beschermde dorpsgezicht Steyl zullen de kloosterlingen van Sint Michael betere wooneenheden krijgen. Het klooster stamt uit 1884. De subsidie biedt bovendien de mogelijkheid om achterstallige dakwerkzaamheden aan te pakken. Hierdoor is het behoud van dit rijksmonument de komende decennia gegarandeerd.

MARIEKE VAN DEN BOVENKAMP-BERGMANN

4 KLOOSTER SINT-PIETERSHOF | HOORN

Het Sint-Pietershof ligt centraal in de binnenstad van Hoorn. Het complex kent een lange historie. Het is in de vijftiende eeuw gebouwd als klooster. Daarna diende het onder andere als tuchthuis, dolhuis en huis van arrest. Na de komende restauratie zal het hof onderdak bieden aan senioren. Vooral de galerijen langs de woningen rond de grote hof zijn zeer schilderachtig. De zeventiende eeuwse vleugels hebben de oorspronkelijke indeling behouden, met eenkamerwoningen met entresol. Bijzonder is het achttiende-eeuwse interieur van de regentenkamer, met beschilderd plafond en goudleerbehang. ODWIN RALLING ■

2

€ 361.367

3

€ 642.625

4

€ 512.422

15 miljoen voor 14 monumenten

Wonen in kerken en fabrieken

En toen was er vorig najaar vijftien

miljoen euro extra om monumenten

mee te restaureren. Speciaal bedoeld

voor religieus en industrieel erfgoed.

Daar moet dan wel gedeeltelijk wonin-

gen van gemaakt worden. Want het

geld kwam van de minister voor

Wonen, Wijken en Integratie. Veertien

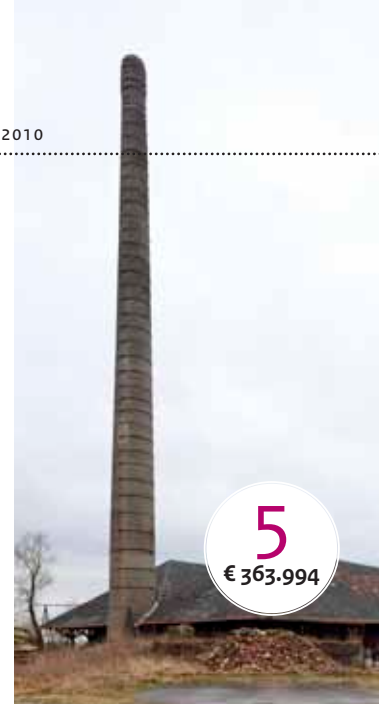
monumenten hebben in de afgelopen

maanden een groot deel van die vijftien

miljoen toegekend gekregen. Welke?

Deze extra impuls heeft het kabinet gegeven om de gevolgen van de recessie zo veel mogelijk op te vangen. Het geld is geïnvesteerd in samenwerking met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Behalve dat de industriële en kerkelijke monumenten bij deze subsidie in ieder geval gedeeltelijk een woonbestemming moeten krijgen, dient de aanpak van de restauratie op het omringende gebied gericht te zijn. Herbesteding en de omgeving zijn namelijk speerpunten in de modernisering van de monumentenzorg. En de plannen voor de restauratie moesten uitvoeringsgereed zijn, zodat er snel begonnen kon worden.

Marieke van den Bovenkamp-Bergmann is senior consulent instandhouding voor Limburg, Antoinette Le Coultre is hoofd Regio Noord, Marcelline Dolfin is consulent uitvoering Monumentenwet voor Utrecht, Renate Pekaar is senior consulent instandhouding voor Zeeland en Amsterdam, Odwin Ralling is consulent instandhouding voor Noord-Holland, Annet Rood is consulent instandhouding voor Den Bosch, Breda en Zuid-Gelderland en Arno Schut is consulent instandhouding voor Noord-Brabant, allemaal bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, m.van.den.bovenkamp@cultureelerfgoed.nl, a.le.coultre@cultureelerfgoed.nl, m.dolfin@cultureelerfgoed.nl, r.pekaar@cultureelerfgoed.nl, o.ralling@cultureelerfgoed.nl, a.rood@cultureelerfgoed.nl, a.schut@cultureelerfgoed.nl.

5

€ 363.994

6

€ 671.614

5 STEENOVEN PLASSERWAARD | WAGENINGEN

In het rivierengebied van Gelderland zijn steenfabrieken een prachtbeeld van monumenten in het landschap. Heel karakteristiek en niet weg te denken. Het zijn hoogwaterplekken die zelfs binnen de huidige aanpassingen om rivieren meer ruimte te geven gelegenheid krijgen om herbestemd te worden. Al dertig jaar is de steenoven Plasserwaard uit 1930 buiten gebruik. Hij is goed geconserveerd en met noodmaatregelen in stand gehouden door de huidige eigenaar. Al meer dan tien jaar zet die zich intensief in om in de immense kap van de oven woningen te maken, met zicht op de uiterwaarden en de scheepvaart. Op de eerste verdieping altijd droge voeten. Met deze subsidie wordt het een feit.

ANTOINETTE LE COULTRE

6 STEENOVEN DE BUNSWAARD | BEUNINGEN

Van veraf is De Bunswaard al herkenbaar aan de hoge schoorsteen en het grote pannendak. Halverwege is de schoorsteen voorzien van letters in witte baksteen: Th. Burgers & Zn. In het Gelderse rivierengebied ontstond in het midden van de negentiende eeuw een concentratie van steenfabrieken. De Bunswaard is rond 1920 gebouwd. Deze zogenoemde overslaande vlamoven is al sinds de jaren zestig niet meer in gebruik en nu behoorlijk vervallen. Door de steenoven tot acht woningen te herbesteden zal het rijksmonument gered worden. ANNET ROOD

7 IJZERWARENMAGAZIJN CILLEKENS-DREESSENS | ROERMOND

In 1900 werd in het centrum van Roermond ijzerwarenmagazijn Cillekens-DreesSENS gebouwd, met bovenwoning. De subsidie zorgt ervoor dat het pand gerestaureerd kan worden en het bovenhuis voor hedendaags gebruik geschikt gemaakt. Er is na overleg met de eigenaar, de gemeente en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed voor een eengezinswoning gekozen. Hierdoor hoeft er zo min mogelijk in het originele ontwerp ingegrepen te worden. MARIEKE VAN DEN BOVENKAMP-BERGMANN

7

€ 268.516

8 KAPEL SERVAASHOF | VENRAY

De kapel van het psychiatrische instituut voor mannen Sint Servatius is gebouwd in 1907. Hij wordt onderdeel van de woonfunctie voor de geestelijke gezondheidszorg die de GGZ op dit terrein aan het moderniseren is. Door deze financiële impuls kan er voldoende aandacht en tijd besteed worden aan de restauratie van de kapel.

MARIEKE VAN DEN BOVENKAMP-BERGMANN

9 LIEFDESGESTICHT | BREDA

Het Liefdesgesticht is een begrip in Breda. Generaties meisjes gingen hier naar school. Aan de Nieuwstraat lieten de Franciscanessen in 1905 een weeshuis bouwen, met een bewaarschool, internaat, klooster en kapel. De gemeente kocht het gesticht in 1992 van de zusters en heeft het als studentenhuysvesting en jongerenopvang gebruikt. Met de sloop van de schoolgebouwen in 1995 om daar winkelcentrum de Barones te kunnen bouwen is het religieuze karakter van de straat deels verloren gegaan. De subsidie voor klooster en kapel waarborgt de instandhouding ervan. Want het complex is tegenwoordig in onbruik, waardoor er schade is ontstaan. Er zijn veel ruiten ingegooid. Woning-corporatie WSG is tegenwoordig de eigenaar. Zij verbouwt het gesticht tot een kunstcafé met expositieruimte, ateliers en appartementen voor gehandicapten. Met opzet is gekozen voor een locatie in de binnenstad, om deze mensen midden in het leven met andere Bredanaars in contact te brengen. ANNET ROOD

10 SINT-ANNAKLOOSTER | ZUNDERT

Het klooster van de congregatie van Zusters Franciscanessen Penitenten Recollectinen van de Onbevleete Ontvangenis van Maria in Zundert werd in 1842 gesticht in een herenhuis. Het ligt aan een doorgaande weg in het centrum en is daardoor zeer beeldbepalend voor het dorp. In het begin van de twintigste eeuw is het klooster uitgebreid in verschillende stijlen, zoals neorenaissance, neoclassicisme en chaletstijl. De indeling is nog grotendeels bewaard gebleven, evenals bijvoorbeeld tegellambriseringen en tegeltableaus. Ook onderdeel van het rijksmonument is de ommuurde tuin. Van de beschermde indeling met onder meer een devotietuin, een moestuin, een boomgaard, een begraafplaats en een Lourdesgrot is niets meer aanwezig. Het klooster weerspiegelt de bloei van de katholieke orden in de negentiende eeuw, maar is al een aantal jaren niet meer in gebruik. De leegstaande gebouwen zijn sindsdien onderhevig aan vandalisme. Op verschillende plaatsen zijn de glas-in-lood-ramen ingegooid. De bouwkundige staat is verslechterd. Nu gaat het klooster appartementen en een bibliotheek herbergen. Door de bestemming als bibliotheek blijft de ruimtelijkheid van de kapel intact. Na het herstel van de tuin zal deze onderdeel uitmaken van een openbare wandelroute. Met de subsidie wordt het casco gerestaureerd. ARNO SCHUT

8
€ 654.021

9
€ 1.151.326

10
€ 658.317

11 KLOOSTER ARCA PACIS | DRIEBERGEN

Dit klooster kent een fascinerende opeenvolging van tijdslagen. Hoewel deels getransformeerd en verdwenen zijn ze nog goed te herkennen. Duitse zusters Benedictinessen hebben de achttiende-eeuwse buitenplaats Broekbergen vanaf 1875 beetje bij beetje verbouwd tot een vrij omvangrijk kloostercomplex. In 1883 kwam er een nieuwe kapel bij. Hiervan resteert alleen het elegante torentje, want de kapel werd in 1965 vervangen door een nieuw exemplaar. Later volgde nog de bouw van een dubbele kloosterhof. De zusters hebben het klooster in 1997 verlaten. Sindsdien is het op bescheiden wijze door anderen gebruikt. De 'kloosterbuitenplaats' gaat nu weer een nieuwe fase van zijn bestaan in, toegerust op een hedendaagse vorm van bewoning en nevengebruik. De niet rijksmonumentaal beschermde kloostergangen moeten hiervoor wijken, maar de aardige, evenmin beschermde kapel uit de jaren zestig blijft behouden. Onderzoek naar de omringende tuin heeft inmiddels veel aan het licht gebracht over de historische parkaanleg. MARCELINE DOLFIN

12 INSTRUMENTENFABRIEK NEDINSCO | VENLO

Dit al jaren leeg staande industriële complex van de Nederlandse Instrumenten Compagnie stamt uit 1929. Met de subsidie kan het deels herbestemd worden tot woningen. Gesprekken tussen de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, de gemeente en Woningstichting Venlo-Blerick hebben ertoe geleid dat het rijksmonument in nieuwe nieuwbouw aan de Maas geïntegreerd gaat worden.

MARIEKE VAN DEN BOVENKAMP-BERGMANN

13 KERK MARIA ONBEVLEKT ONTVANGEN | WAALWIJK

De kerk is gebouwd in 1927 in een expressionistische baksteenstijl naar ontwerp van Dom. P. Bellot en Pierre Cuypers jr., en staat in Besoyen. Dit was destijds een afzonderlijk dorp. Tegenwoordig maakt het deel uit van Waalwijk en is de Mariaparochie gefuseerd met die van Sint Jan. Hierdoor is de kerk sinds 2000 onttrokken aan de eredienst. Het bisdom verzocht de gemeente vervolgens om medewerking te verlenen aan sloop. Zover is het gelukkig niet gekomen. De sloopplannen hebben plaatsgemaakt voor herbestemming. Het eerste plan waarover de Rijksdienst heeft geadviseerd betrof zestien appartementen. Het inpassen van zo veel wooneenheden in de kerk betekende een grote aantasting van de beleving van de bijzondere baksteenarchitectuur. Daarom heeft de dienst aangestuurd op een minder zwaar programma. Dit heeft geleid tot een plan met dertien startersappartementen. Een probleem dat vaker voorkomt bij het herbestemmen van kerken is de lichttoetreding. Dat is in dit geval opgelost door op de begane grond openingen in de gevel te maken in de vorm van de hoger gelegen vensters en een aantal glas-in-loodramen te vervangen door blank glas. De gedemonteerde glas-in-loodramen krijgen een plaats in de appartementen, waardoor ze toch in het gebouw behouden kunnen blijven. In 2009 hebben krakers een korte tijd in de kerk gebivakkeerd. Met de subsidie is het mogelijk om deze kerk een definitieve woonbestemming te geven. RENATE PEKAAR & ARNO SCHUT

14 VOLMOLEN | VAALS

Deze watermolen uit 1736 staat al jaren leeg en is in een vervallen staat. De Vaalser lakenindustrie was bekend. Er werd hier gesponnen, geweven, wollen laken werd 'gevold' en er zijn dekens gemaakt. Stichting Het Limburgs Landschap heeft de molen aangekocht met het land eromheen en wil hem weer werkend maken. Naast een woonfunctie zal de draaiende watermolen ook een toeristische functie krijgen in het Zuid-Limburgse landschap. MARIEKE VAN DEN BOVENKAMP-BERGMANN

14
€ 1.080.439

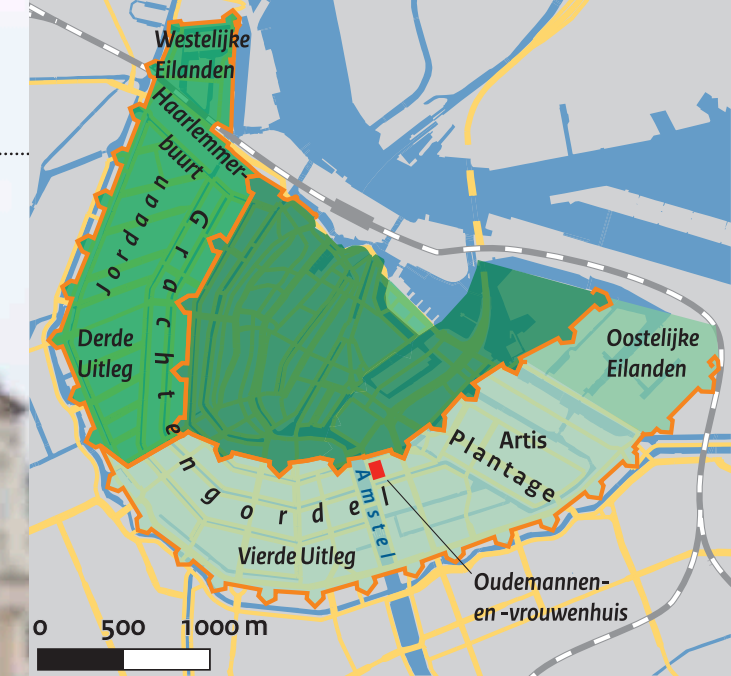
11
€ 552.796

12
€ 2.100.000

13
€ 441.154

Rijksdienst-onderzoeker Jaap Evert

Abrahamse promoveerde begin dit jaar op de stadsuitbreidingen van Amsterdam in de zeventiende eeuw. Amsterdam groeide van een betrekkelijk klein havenstadje aan de Amstel uit tot de derde stad van Europa. Hoe kon het stadsbestuur die fenomenale groei in goede banen leiden? DIRK SNOODIJK

Amsterdam in de Gouden Eeuw

VAN HAVENSTADJE TOT HANDELSMETROPOOL

Jaap Evert Abrahamse in de Gouden Bocht van de Herengracht

Tussen 1585 en 1663 vervijfvoudigde het bebouwde grondgebied van Amsterdam. Vooral de planmatige stadsuitbreidingen van 1613 en 1663 droegen bij aan die ongekende groei. Rond het oude centrum werd een kolossale oppervlakte aan woon- en werkgebieden aangelegd, met onder andere de Jordaan, eilanden voor handel en scheepsbouw en de grachtengordel. Jaap Evert Abrahamse is senior onderzoeker historische stedenbouw bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Na jarenlang intensief bronnen-onderzoek is hij op 20 januari cum laude gepromoveerd aan de Universiteit van Amsterdam. Het eerste exemplaar van zijn helder geschreven proefschrift *De grote uitleg van Amsterdam: Stadsontwikkeling in de zeventiende eeuw* werd na afloop overhandigd aan Els Iping, voorzitter van Stadsdeel Centrum.

De uitbreidingen van Amsterdam in de zeventiende eeuw, zijn daar niet al boeken over volgeschreven?

Jaap Evert Abrahamse: 'Minder dan je zou verwachten. En in die boeken staat niet altijd iets nieuws, omdat niet voor ieder boek nieuw onderzoek wordt gedaan. Het standaardwerk van Ed Taverne over de stedenbouw tijdens de Republiek stamt uit 1978. Ik heb alle relevante archieven systematisch bestudeerd.

Er bestond geen overzicht van de stedenbouwkundige ontwikkeling van Amsterdam in de zeventiende eeuw. Een deel van dat archief is overigens nooit onderzocht vanuit een stedenbouwkundige invalshoek.'

Wat heb je precies onderzocht?

'Ik heb op basis van archiefonderzoek een reconstructie gemaakt van de gang van zaken bij de stadsuitbreidingen. Daarbij ben ik uitgegaan van de opgave waar het stadsbestuur destijds voor stond. De bevolking verachtvoudigde in minder dan honderd jaar tijd. Die mensen moest het stadsbestuur een plek geven, net als nieuwe havens, bedrijvigheid en industrie. Het tweede deel van het boek gaat over het functioneren van de stad. Tijdens die periode van enorme groei moest het bestuur de openbare orde bewaken. De stadsverdediging moest in orde blijven, er moesten waterkeringen worden gebouwd, het vuilnis moest worden afgevoerd en er werden allerlei pogingen ondernomen om de waterkwaliteit in de grachten te verbeteren. Allelei uiteenlopende bedrijvigheid moest een plek krijgen op het stedelijke grondgebied. Dat alles moest het bestuur doen met een beperkt budget en een bescheiden aantal ambtenaren.'

Hoe hebben ze dat voor elkaar gekregen?

'Je ziet dat de stad in het begin voor grote problemen stond, maar dat men in de loop van de tijd meer greep kreeg op de materie. De stadsvergroting die vanaf 1613 plaatsvond, en die de derde uitleg wordt genoemd, verliep nogal moeizaam. Je ziet grote verschillen tussen de grachtengordel en de Jordaan. Niet alleen in de bebouwing, maar ook in de stedelijke structuur en de waterhuishouding. De Jordaan is het restant van een grote, illegaal gebouwde voorstad en daarmee de uitkomst van bestuurlijke onmacht. De uitleg van 1663 zat zowel in technisch als in planologisch opzicht veel slimmer in elkaar. Toen was men in staat om alle problemen in één samenhangend uitbreidingsplan op te lossen en om een planologisch kader te scheppen waarbinnen dat plan ook kon worden uitgevoerd. Het stadsbestuur van toen is vergelijkbaar met een bestuur van een internationale onderneming, een *multinational* zoals Philips. Het bestuur realiseerde economische ambities. Die faciliteerden ze met ruimtelijke ingrepen. Als er bijvoorbeeld behoefte was aan ruimte voor scheepswerven, dan werd dat zonder meer geregeld. En heel snel.'

Is dat anders dan tegenwoordig?

'Ja, toen ging de stad niet uit van "grenzen aan de groei" of zoiets. Hoe groter hoe beter. Alle bedrijvig-

heid werd verwelkomd, net als alle nieuwe inwoners. Mensen trokken naar de plaatsen waar veel werk was. Bevolkingsgroei kwam voort uit economische groei en werd dus van harte verwelkomd.'

Zou het tegenwoordig ook beter zijn voor een stad om als grote handelsorganisatie bestuurd te worden?

'Nee, daarvoor is er te veel veranderd. Een groot deel van de bevolking had helemaal niets in te brengen. Rechtsgelijkheid was een onbekend begrip. En er zitten nu zo veel partijen aan tafel bij stadsuitbreiding: ontwikkelaars, beleggers en allerlei *consultants*. Die moeten er allemaal aan verdienen. In de zeventiende eeuw verkocht de stad grond aan mensen die wilden bouwen. Die huurden een aannemer en lieten binnen de gegeven randvoorwaarden een gebouw neerzetten. Het proces was een stuk eenvoudiger. Misschien zou dat aspect wel iets meer mogen terugkomen. Je ziet nu dat er een gigantische planningsmachine bestaat, maar ga eens kijken in Sloterdijk, of een gemiddelde Vinex-wijk. Is dat het soort stedenbouw waar we op zitten te wachten?'

Waarom is de Jordaan mislukt?

'Het stadsbestuur wilde die hele illegale voorstad onteigenen, de bewoners uitkopen, de huizen

afbreken, een nieuwe structuur aanleggen en de bouwgrond uitgeven, net zoals het bij eerdere stadsuitbreidingen had gedaan. Maar door gedonder met in grond speculerende burgemeesters is er zo lang gewacht, dat men er niet onderuit kon om een groot deel van de polderverkaveling te handhaven. Er moesten onderhand te veel mensen hun huis uit. Het bestuur was bang dat de openbare orde niet meer te handhaven zou zijn. Bij het minste of geringste kon de vlam in de pan slaan. Er zijn slechts houten huizen verzet, sloten verbreed tot grachten en dwarsstraten aangelegd. Dit leidde tot het uiteenvallen van de stadsuitbreiding in verschillende onderdelen: het havengebied de Westelijke Eilanden, de Haarlemmerbuurt rond de zeedijk, de grachtengordel en de Jordaan.'

Waarom is dat erg?

'De grachtengordel is opgehoogd, de Haarlemmerdijk lag al hoog, het havengebied lag buitendijks en werd opgehoogd tot het niveau van de zeedijk, maar de Jordaan lag nog op polderpeil. Dat had dramatische gevolgen voor de waterkwaliteit. Het Amstelwater kon de grachten van de Jordaan niet goed doorspoelen. Dat probleem werd pas in de negentiende eeuw opgelost door grachten te dempen en door de bouw van het gemaal bij Zeeburg.

Bovendien was het middeleeuwse ontginningslandschap ook niet echt geschikt als verkeersstructuur voor de uit zijn voegen barstende handelsstad. Er is een bron overgeleverd van een direct betrokkene, de aantekeningen van burgemeester Cornelis Pietersz Hooft, de vader van de dichter, en die omschrijft de Jordaan als een gemiste kans.'

Je geeft de derde uitleg dus een krappe voldoende. Maar de grachtengordel was toch een succes?

'Ik heb de gang van zaken geanalyseerd, maar ik geef geen cijfers. De grachtengordel was een nieuwe uitvinding en het grootste succes van deze uitleg. Hier werd mensen de mogelijkheid geboden een heel grote kavel in de stad te kopen, eventueel twee kavels, met daarachter een enorme tuin. Je kon hier in alle luxe wonen te midden van andere mensen uit je eigen klasse, die ook hun fortuin hadden gemaakt in de handel. Je kon met je koets over enorm brede, groene kades rijden. Geen stad in Europa had zo veel groen. En zo'n luxewijk bestond in andere steden niet op deze schaal. Eigenlijk zijn er in de grachtengordel veel elementen van een buitenhuis in de stad gerealiseerd.' »

» Heeft de stad dan ook overwogen die grachtenpanden net als buitenhuizen als vrijstaande villa's te bouwen in plaats van als rijtjeshuizen?

'Nee, dat zou te veel ruimte kosten. Villa's had je niet in de Hollandse steden, alleen op het platteland. De stad moest met de kavelverkoop wel geld verdienen. Het bestuur had maar weinig budget en het grondverzet om de kavels bouwrijp te maken was duur.'

Wat heeft het stadsbestuur geleerd van de derde uitleg?

'Dat gedoe in de Jordaan, het geschuif met huizen en mensen, leidde nog decennialang tot een administratieve chaos. Bij de uitleg van 1663 heeft het stadsbestuur alle grond radicaal onteigend. Deze vierde uitleg is ook helemaal doordacht. De luxe huizen kregen achterstraten. Daar kon je bediende je koets uit je koetshuis halen. En daar waren de personeelswoningen. Zo bleef de gracht rustig. Het beeld dat je ziet op de schilderijen van Berckheyde was ongeveer wat men probeerde te bereiken. Ook konden de rijke kooplui aan de achterstraat huurwoningen bouwen en zo hun huis weer terugverdienen.'

Verstoorden de oorlogen van toen de stadsuitbreidingen niet enorm?

'De oorlogen hebben een grote rol gespeeld. De stad wachtte met de derde uitleg tot het Twaalfjarig Bestand. Men maakte gebruik van de tijdelijke vrede met Spanje. Het bestand liep van 1609 tot 1621. Het stadsbestuur vroeg in 1609 toestemming om de stad uit te breiden. In 1613 begon men met de aanleg van vestingwerken en in 1620 was de uitleg helemaal volgebouwd. Vlak na het einde van de Tachtigjarige Oorlog, in 1650, dreigde stadhouder Willem II Amsterdam aan te vallen. De stadswallen waren in verregaande staat van ontbinding. Die moesten hoe dan ook vernieuwd worden. Daarom maakte de stad plannen voor een volgende uitbreiding. Maar van 1652 tot 1654 voerde de Republiek oorlog met Engeland. Toen zijn veel koopvaardijsschepen en oorlogsschepen vernietigd. Amsterdam heeft daarom eerst snel extra werven gebouwd op de nieuw aangeplempte Oostelijke Eilanden, en is pas daarna aan de vierde uitleg begonnen.

Maar vanaf 1672, het Rampjaar, viel de verkoop van grond volledig stil. Vanuit het Westen was men tot de Amstel gekomen met het bebouwen van de stadsuitbreiding. Men wilde niet dat er aan de ene kant van de Amstel mooie huizen stonden en dat er aan de overkant braakliggend terrein te zien zou blijven. Daarom gaf het stadsbestuur daar grond uit aan instellingen als de diaconie, die er het Oudemannen- en -vrouwenhuis bouwde, het gebouw waar nu de Hermitage in zit. Zo werd de bouw aan de oostkant van de Amstel op gang geholpen. Nog verderop lukte zelfs dat niet. Dat terrein is in 1682 opnieuw verkaveld en als tuin verhuurd. Wij kennen het nog steeds bij zijn zeventiende-eeuwse naam, de Plantage. Pas in 1850 is deze Plantage geworden wat het in de zeventiende eeuw al had moeten zijn: een stadswijk. Toen begon Amsterdam weer te groeien en is het stadsbestuur weer begonnen

waar ze destijds opgehouden waren. Afgezien van Artis. Dat is blijven liggen, omdat het terrein in bezit was van het genootschap Natura Artis Magistra.'

Dus we hebben Artis te danken aan het Rampjaar?

'In zekere zin wel, ja.'

Veel onderzoekers hebben die zeventiende-eeuwse halve cirkel aan het IJ beschouwd als uitvloeisel van de ideale stad. Waarom jij niet?

'Een stadsplattegrond is geen schilderijtje. Alsof je een mooie, symmetrische compositie zou moeten maken! Stedelijke modellen uit die tijd waren bedoeld om te zien hoe je een verkaveling maakt, maar geen ideaal dat gerealiseerd moest worden. De noodzaak en de maakbaarheid van dergelijke modellen zijn door historici nogal overschat.'

‘Als je iets goed ontwerpt, dan ziet het er goed uit en dan levert het meer op’

Was zelfs de grachtengordel dan niet gemodelleerd naar dat ideaal?

'De grachtengordel was in de eerste plaats iets waar de markt om vroeg. De mensen die daar hun huizen bouwden, behoorden tot dezelfde groep als de mensen die de beslissingen moesten nemen, de koopmanselite. Dus het stadsbestuur wist heel goed wat de stedelijke elite wilde. Ze kenden de markt. De planmatigheid van de zeventiende-eeuwse stad heeft bij veel mensen de neiging veroorzaakt om er allerlei idealen in te zien, maar onversneden pragmatisme was de drijvende kracht.'

Je schrijft dat de stad drie redenen had om te bouwen: nut, schoonheid en profijt. Hoe werkte dat?

'Deze drie doelstellingen komen als motief naar voren uit de resolutieboeken van het zeventiende-

Het Oudemannen- en -vrouwenhuis aan de Amstel, tegenwoordig de Hermitage

eeuwse stadsbestuur. Ze hingen met elkaar samen. Het is heel simpel: als je iets goed ontwerpt, dan ziet het er goed uit en dan levert het meer op. Vooral die grote woongrachten vond iedereen prachtig, met die goed functionerende achterstraten. Mensen wilden daar graag wonen en waren bereid om daar veel voor te betalen. Op die manier werden openbare werken terugverdiend, in ieder geval voor een deel. Zo'n stadsuitbreiding was een risicodragende investering. Alles werd bepaald door de vraag op de markt. En mensen willen niet elke generatie iets totaal anders. Dat geeft die oude steden een grote mate van duurzaamheid.'

Wat kan een gemeente leren van dit onderzoek?

'Je moet goed weten hoe een historische stad werkt voordat je erin kunt ingrijpen. Je hoeft niet alle bebouwing te behouden, maar je moet het systeem in stand houden. Je moet weten hoe de verkaveling werkt, welke functies waar zitten, hoe de schaal is van de stad en hoe de bouwblokken in elkaar zitten. Bijna overal in de oude steden functioneert dat systeem goed. We hebben gezien wat er gebeurt als je dat verstoort. De ingrepen in de binnensteden uit de jaren zestig en zeventig hadden een rampzalig effect. Bijvoorbeeld de Weesperstraat in Amsterdam. Die zag er ongeveer net zo uit als de Utrechtsestraat. Hij werd verbreed, maar nu willen ze hem weer terugbrengen van vier naar twee rijbanen. En het Mr. Visserplein, waar nu een kinderspeelplaats is in de verkeerstunnel. Dat heeft misschien twintig jaar gefunctioneerd, en dan moet het weer weg. Van dit soort ingrepen hebben we achteraf allemaal spijt. Het was stedenbouw vanuit antistedelijk sentiment. Dat is een radicaal verschil met de aanleg van de Noord-Zuidlijn nu. Als straks de hele boel in de prut zakt, dan was dat in ieder geval niet de bedoeling. Tenminste, in Amsterdam en de meeste grotere steden. In kleinere kernen worden nog veel van die centrumplannen gerealiseerd. Dan wordt het hart uit zo'n dorp gesloopt en vervangen door een nieuw winkelcentrum met vooral veel parkeerplaatsen. Hetzelfde als er een dorp verderop ook al staat. Zo'n gemeentebestuur heeft soms moeite om het algemeen belang van grootzakelijke belangen te onderscheiden. Als het bestuur aan de leiband van de lokale aannemerij loopt en zich laat belazeren door dit soort visies, dan gebeuren er stedenbouwkundige rampen. Ook Vinex-wijken borduren nog steeds voort op de stedenbouw uit de jaren zestig. Eigen initiatief van bewoners speelt daar nauwelijks een rol. Je kan je afvragen wat de toekomstwaarde van zo'n wijk is. Of we daar niet ook over twintig jaar met z'n allen lopen te "herstructureren", met heel veel overheids-geld, net als nu in al die naoorlogse wijken.'

Dirk Snoodijk is eindredacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl. Jaap Evert Abrahamse, 'De grote uitleg van Amsterdam: Stadsontwikkeling in de zeventiende eeuw', Thoth, Bussum, 430 pag., gebonden, € 39,90, ISBN 978 90 6868 491 9

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft drie zeventiende-eeuwse scheepswrakken op de bodem van de Waddenzee geïnspecteerd. Ze zijn goed bewaard gebleven en representatief voor de Nederlandse geschiedenis. Daarom werden de wrakken met gaas afgedekt. Deze bescherming werd door duikers van de Rijksdienst gecontroleerd. JEROEN VERMEERSCH

Aan de oostzijde van Texel lagen van de vijftiende tot en met de achttiende eeuw continu flink wat schepen voor anker. Beschermd tegen de noordwestenwinden konden zij hier geladen en gelost worden. Goederen werden van daaruit overgeladen op schepen met een kleinere diepgang. Die konden wel de Zuiderzee op naar de havensteden daar, zoals Amsterdam. Dat de Rede van Texel niet altijd de nodige bescherming kon bieden is te zien aan de vele wrakken die in dit gebied liggen. Afgelopen herfst heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed drie van deze wrakken onderzocht. Ze stammen alle drie uit de zeventiende eeuw en ze staan bekend onder de nummers BZN 3, BZN 9 en BZN 10, een afkorting van Burgzand Noord, de naam van de zandbank daar. De BZN 3 is het wrak van de Oost-Indiëvaarder de Rob. Het zwaar bewapende oorlogsschip is kort na 1638 gezonken. Het werd in 1985 ontdekt en al drie jaar later ter bescherming afgedekt met een combinatie van polypropyleen-gaas en zandzakken. Dit wrak is nu ook wettelijk beschermd als rijksmonument. De BZN 10 was een bewapend handelsschip uit het derde kwart van de zeventiende eeuw. Dit wrak is sinds 2001 afgedekt met gaas. En de BZN 9 is een wrak dat deels opgegraven is; andere delen zijn afgedekt. Het gaat mogelijk om een mid-zeventiende-eeuws bewapend koopvaardijsschip.

3 scheepswrakken uit de 17e eeuw

Inspectie!

De wrakken op een diepteopname

Werelderfgoed

Tussen 1998 en 2006 heeft de Rijksdienst op Burgzand Noord twaalf wrakken onderzocht. In de meeste gevallen ging het om non-destructieve duikwerkzaamheden, waarbij duidelijk het wetenschappelijke belang van deze wrakken en van dit gebied voor de maritieme geschiedenis van Nederland aangetoond kon worden. Bovendien heeft de dienst toen verschillende methoden getest om het verval van scheepswrakken onder water te kunnen beoordelen. Omdat niet alles opgegraven kan worden, werd besloten een deel van deze wrakken ter bescherming af te dekken. Burgzand Noord staat op de lijst om door de UNESCO beschermd te worden als Werelderfgoed. Het is voor de Rijksdienst van belang om de fysiek beschermde wrakken hier in de gaten te houden, een analyse te maken van die bescherming en een strategie uit te werken. Sinds jaren constateren we een sterke verlaging van de zeebodem op Burgzand Noord. Dit heeft de dienst met de duikactie vorig jaar geverifieerd.

Het is duidelijk dat de drie onderzochte scheepswrakken door hun ligging in een erg dynamisch deel van de Waddenzee achteruit zijn gegaan. Wij hebben de schade opgemeten. Die zal onderwerp vormen van een nieuwe duikcampagne in de zomer van 2010. Bovendien werken de maritiem archeologen van de Rijksdienst een strategie uit voor de lange termijn, waar ook aanpassingen aan de beschermingsmaatregelen bij horen. Schepen met een groot belang voor de Nederlandse geschiedenis dienen immers goed beschermd te worden, zolang een opgraving niet haalbaar of niet wenselijk is.

Jeroen Vermeersch is maritiem veldarcheoloog bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, j.vermeersch@cultureelerfgoed.nl.

LANDSCHAP IN SPIEGELBEELD

In Zuid-Limburg liggen meer dan driehonderd mergelgroeven. Sommige zijn uitgebreide, ondergrondse gangenstelsels, andere kleine putontginningen. In de volksmond heten de onderaardse groeven 'mergelgrotten', maar omdat ze door de mens zijn gemaakt is het beter om te spreken van 'groeven'. De gangenstelsels – bijna zeshonderd kilometer in totaal – zijn ontstaan vanaf de dertiende eeuw, toen men in de Lage Landen begon te bouwen in mergelkalksteen. Je zou kunnen zeggen dat de ondergrondse stelsels een spiegelbeeld vormen van het bovengrondse landschap. Immers, de gewonnen bouwstenen vinden we nu terug in de huizen, kerken en kastelen bovengronds.

De groeven hebben grote cultuurhistorische betekenis. Een paar zijn er beschermd als rijksmonument. Veel waardevolle groeven worden als natuurmonument beheerd, wat soms op gespannen voet kan staan met behoud van erfgoedwaarden. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed trekt zich het lot van de onderaardse kalksteengroeven aan, en zal in gesprek gaan met de eigenaren en beheerders ervan over de manier waarop de cultuurhistorische waarden het beste geborgd kunnen worden. Want dat we hier met internationaal gezien zeer bijzondere 'bouwwerken' van doen hebben, daar is iedereen het wel over eens.

HENK BAAS, senior onderzoeker historische geografie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, h.baas@cultureelerfgoed.nl.

Na een grondige inventarisatie heeft de Rijksdienst drie jaar geleden honderd bouwwerken uit de periode 1940-1958 voorgedragen als rijksmonument. Minister Plasterk van Cultuur maakte ze in oktober 2007 bekend. Na het afronden van de formele procedures kregen de eerste vijf daarvan in augustus van het afgelopen jaar daadwerkelijk de status van rijksmonument. De radiotelescoop in Dwingeloo bijvoorbeeld. Kort geleden, in februari, wees de minister eerst de wijk Jeruzalem in Amsterdam aan, en vervolgens achttien Rotterdamse bouwwerken, waaronder de Lijnbaan. Van alle voorgedragen bouwwerken zijn er nu ruim vijftig beschermd als rijksmonument. Van twee gebouwen is inmiddels duidelijk dat zij de beschermde status niet zullen krijgen. De sigarettenfabriek Turmac in Zevenaar is helaas geen bouwwerk van nationaal belang meer. Uit nader onderzoek naar het interieur bleek dat daar ingrijpende wijzigingen hebben plaatsgevonden. Ook is recent het clubhuis van roei-vereniging De Hoop in Amsterdam verbouwd en gemoderniseerd.

Monumenten van na de oorlog

1940, 1958, 1965 en later

Hoe zit het eigenlijk met de wederopbouw?

Er zouden toch honderd bouwwerken van na 1940 rijksmonument worden? En komen er nog jongere rijksmonumenten?

MARIËL KOK, EVA WIJDEVELD & LAMMERT PRINS

Hoewel het verenigingsgebouw zijn functie behoudt, zijn er karakteristieke en wezenlijke cultuurhistorische waarden aangetast. Er is besloten om het niet meer als rijksmonument te beschermen. En die andere voorgedragen bouwwerken, wanneer worden die rijksmonument? Daar wordt nog dit jaar over besloten. Het gaat hierbij om een scala aan bouwwerken met een bijzondere ontstaansgeschiedenis. Voorbeelden zijn de vuurtoren op het Westhoofd bij Ouddorp naar ontwerp van architect en rijksbouwmeester Friedhoff, en weverij De Ploeg in Bergeijk van architect Gerrit Rietveld, met tuinaanleg van Mien Ruys.

Wederopbouw 1959-1965

In navolging op deze selectie en aanwijzing is de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed hetzelfde aan het doen voor de daaropvolgende periode, 1959-1965. Het aanwijzen als rijksmonument zal per jaar gebeuren, telkens als een bouwwerk de vijftigjarengrens passeert. De *Monumentenwet* schrijft nu namelijk nog voor dat een bouwwerk minstens vijftig jaar oud moet zijn voordat het een rijksmonument kan worden. Het selecteren van topmonumenten uit het omvangrijke naoorlogse bouwareaal vraagt om een gedegen werkwijze. Met behulp van bronnen als bouw tijdschriften, monografieën, categoriale rapporten en de Wederopbouwdatabank van de Rijksdienst hebben we een groslijst van enkele honderden bouwwerken gekozen. In eerste instantie heeft de dienst deze per architect bekeken en daarna per provincie. Uiteindelijk vindt de selectie op elf thema's plaats: verzuiling, herdenking en cultuur, vrije tijd, verkeer, vorming, techniek, productie, economie, onderdak, verzorgingsstaat en groen. De eerste tien zijn dezelfde thema's die we ook voor de periode 1940-1958 gebruikt hebben. Groen is voor de tijd daarna zo belangrijk dat we die eraan toegevoegd hebben. Geleerd hebbende van de selectie tot 1959 is de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de discussie met alle betrokken partijen aangegaan. Daarom hebben we nu in een vroeg stadium partijen als Bond Heemschut, Nationaal Comité 4 en 5 mei, de steunpunten

Drents Plateau en Gelders Genootschap, en enkele gemeenten gevraagd om meteen eigen selectie bouwwerken te komen. De Nederlandse Tuinenstichting heeft zelf een lijst van monumentwaardig groen opgesteld, waarmee een begin is gemaakt van de groslijst. Met ieders specifieke kennis van naoorlogs erfgoed in een bepaald gebied leverde dit een grote bijdrage aan de selectie. In de komende maanden zal de dienst samen met de gemeenten de huidige toestand van de geselecteerde bouwwerken toetsen. Zo kunnen we zien of ze in latere jaren niet zodanig verbouwd zijn dat ze het niet meer waard zijn om rijksmonument te worden.

Na 1965

Hiermee is de aandacht van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed voor de twintigste eeuw niet ten einde. In de modernisering van de monumentenzorg wordt met ingang van 2011 de vijftigjarengrens voor rijksmonumenten niet meer gehanteerd. Vanuit de maatschappij komt steeds meer aandacht voor het erfgoed van na 1965, met zijn nieuwe architectuur, nieuwe bouwtypen en nieuwe inzichten op het gebied van stedenbouw en landschapsarchitectuur. Om daar zinvol op in te kunnen spelen is opbouw van kennis over de recentste periode in de geschiedenis vereist. Als een eerste stap daarin beschrijft de Rijksdienst momenteel over welke categorieën erfgoed we het dan hebben en waar deze zich bevinden. Ook op het gebied van archeologie en cultuurlandschap verkent de dienst momenteel de recentste periode. Voor die sectoren gaat het echter om een verschillend tijdperk. Voor stedenbouwkundige structuren, te weten stads- en dorpsuitbreidingen, nemen we de periode na 1940. Tien te beschermen waardevolle gebieden uit de wederopbouw heeft de dienst al geselecteerd. Voor de cultuurlandschappen geldt dat de periode na 1850 wordt genomen. Daarin vallen vrijwel alle moderne ontwikkelingen als ontginningen van woestijngrond, de IJsselmeerpolders, ruilverkavelingen, landinrichtingen en de landschappen die zijn ontstaan door natuurontwikkeling. In de archeologie wordt met nog andere tijdsdimensies gewerkt en kan de periode na 1500 als een onderbelicht, maar wel veelbelovend gebied worden beschouwd.

Mariël Kok is projectleider aanwijzingen 1940-1958, Eva Wijdeveld is projectleider aanwijzingen 1959-1965 en Lammert Prins is projectleider verkenning jong erfgoed, alle drie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, m.kok@cultureelerfgoed.nl, e.wijdeveld@cultureelerfgoed.nl & l.prins@cultureelerfgoed.nl.

Zie voor Jeruzalem pagina 22, voor Rotterdam en de Lijnbaan pagina 26 en voor de Pinksterkerk uit de wederopbouw pagina 30.

De honderd als rijksmonument voorgedragen bouwwerken uit 1940-1958 staan in het fotoboek 'Monumenten van herrezen Nederland', RACM, Amersfoort, distributie Waanders, Zwolle, 128 pag., € 19,40, ISBN 978 90 400 8456 0, verkrijgbaar via de boekhandel. Zie ook www.wederopbouwdatabank.nl.

De buurt Jeruzalem wordt in de volksmond zo genoemd vanwege de platte daken en witte gevels van de woningen, net als in de Israëlische hoofdstad. Dit Amsterdamse Jeruzalem is hoofdzakelijk gebouwd tussen 1949 en 1954. De rijksmonumentale bescherming heeft betrekking op een gedeelte van het tuindorp en beslaat een zestal naoorlogse woonhoven, de voormalige Prof. P. Zeemanschool en een gedeelte van de groenaanleg, waaronder de binnenhoven. De aanwijzing, evenals de buurt zelf, is om meerdere redenen bijzonder te noemen. Als onderdeel van Tuindorp Frankendaal vormt Jeruzalem een mijlpaal in de geschiedenis van de Nederlandse stedenbouw en volkshuisvesting. Al in de vroege jaren dertig was de Amsterdamse afdeling Stadsontwikkeling op zoek naar een 'organische woonwijk in open bebouwing'. Dit onder sterke invloed van de gedachte over rationele bebouwing vanuit het internationale platform Congrès Internationaux d'Architecture Moderne, en als alternatief voor het tot dan toe gebruikelijke, maar als nadelig ervaren gesloten bouwblok. Een van de eerste uitwerkingen van het befaamde Algemeen Uitbreidingsplan van stedenbouwkundige Cornelis van Eesteren is de strokenverkaveling in Landlust, Bos en Lommer. Deze wordt echter al snel als te rigide en monotoon ervaren. Aan het einde van de jaren dertig en in de oorlogsjaren wordt dan ook verder gestudeerd op een verkavelingsvorm die wel de voordelen van rationele bebouwing in zich heeft, maar zonder de nadelen op het gebied van belevingswaarde. Ideeën voor een nieuwe bebouwingsstructuur worden in het buitenland opgedaan, waarbij met name enkele Deense voorbeelden een belangrijke invloed hebben gehad op de verkaveling van Jeruzalem.

Bijzonder ontwerp

Op basis van een pas na de oorlog goedgekeurd uitbreidingsplan had de Gemeentelijke Woningdienst in 1948, in samenwerking met architectenbureau Merkelbach & Karsten, een nieuwe haakvormige hofverkaveling ontwikkeld voor Tuindorp Frankendaal. Twee tegenover elkaar liggende L-haken vormen samen een hof. Deze verkavelingsvorm blijkt de gezochte openheid in beslotenheid te bieden, met alle gunstige eigenschappen op het gebied van woningdichtheid, oriëntatie van de woningen en een aantrekkelijke, ruime opzet. Al in augustus 1950 worden de eerste woningen opgeleverd en naarmate de bouw vorderde, raakte men steeds enthousiaster over de nieuwe hovenstructuur. Ook Van Eesteren was zeer content met de gevonden oplossing: 'In plaats van monotonie', schreef hij in 1952, 'is nu door beheerste herhaling van een motief rust en harmonie ontstaan. De in positieve zin aanvaarde gelijkheid is een beeldende factor geworden.'

In de jaren vijftig en zestig worden varianten op de Jeruzalemse verkaveling veelvuldig toegepast in Amsterdam, en ook in veel andere Nederlandse steden. Al in de bouwtijd werd het bijzondere ontwerp voor Jeruzalem internationaal onderkend,

Op 11 februari had minister

Plasterk zijn luxueuze Audi

A6 ingeruild voor een Dafje

33 Variomatic. Dat deed hij

bij de aanwijzing van

Jeruzalem in Amsterdam tot

rijksmonument. Het is de

eerste naoorlogse wijk die

deze gewilde status heeft

ontvangen. Ook de buurt-

bewoners waren hierover

zeer verheugd. ANITA BLOM &

LODEWIJK VAN ROIJ

Eerste naoorlogse woonwijk rijksmonument

In een Dafje door Jeruzalem

Minister Plasterk rijdt in een Dafje door Jeruzalem

getuige het feit dat het tuindorp werd gepresenteerd en besproken op het XXth International Congress for Housing and Townplanning in Amsterdam in 1950 en op het Congres van de Union Internationale des Architectes in Den Haag in 1955.

Duplex

Bijzonder is ook dat de ontwerpfase van Jeruzalem samenviel met de introductie van het fenomeen 'duplexwoning'. Architectenbureau Merkelbach & Karsten kon in Jeruzalem alseerste dit nieuwe woningtype realiseren. Dit betekende dat de architecten de woningen zo moesten ontwerpen dat ze tijdelijk konden functioneren als beneden- en bovenwoning. Na een aantal jaren zouden de gesplitste woningen dan met een relatief kleine ingreep weer samengevoegd kunnen worden tot een normale eengezinswoning. Het ingezette middel werd gezien als een oplossing om de naoorlogse woningnood op korte termijn enigszins te lenigen.

De woningen waren voor die tijd niet alleen tamelijk groot, maar werden ook gekenmerkt door een bijzondere indeling, die was afgeleid van het Duitse woningtype. Hierbij werden twee zones gescheiden door een gang parallel aan de buitengevels, waardoor de woonkamer over de volle breedte langs de achtergevel kon worden gelegd.

De duplexwoningen in Jeruzalem waren een primeur in Nederland. Volkshuisvestelijk gezien was deze tijdelijke oplossing in de ogen van de vele betrokkenen aantrekkelijker dan het alternatief, dat bestond uit het verlagen van de gemiddelde woninginhoud. Tot op de dag van vandaag zijn slechts een zestal woningen 'ontduplext'.

Jeruzalem vormt een mijlpaal in de geschiedenis van de stedenbouw

Systeembouw

Vanwege de woningnood en de kostbare bouwmaterialen werd in de periode na de oorlog gekozen voor snellere en goedkopere bouwwijzen, veelal met een experimenteel karakter. Dit werd nog eens bevorderd doordat men in die periode gebruik kon maken van overheidssubsidies voor niet-traditionele bouwmethoden. In Jeruzalem koos men voor het bouwsysteem Dotremont-Ten Bosch. Qua opzet en uiterlijk lijkt het systeem sterk op het veel gebruikte Airey-systeem. Kenmerkend is de constructie van regelmatig geplaatste betonnen stijlen en regels, afgedekt met geprefabriceerde betonnen tegels. De stijlen zijn opgenomen in het binnenspouwblad, waardoor de woningen hun constructieve stijfheid hebben gekregen. De stijlen in de voor- en achtergevels zijn voorzien van uitsparingen, waarin de nokken van de gevelplaten vallen. Omdat deze gevelplaten vrij grote afmetingen hebben, is nauwkeurigheid bij het stellen van de stijlen vereist.

De systeembouwmethode van de hoven in »

Jeruzalem in de jaren vijftig

FOTO STADSARCHIEF AMSTERDAM

» Jeruzalem bepaalt in hoge mate de verschijningsvorm. Het grid van de betonstijlen en de oorspronkelijk bijna witte gevelbeplating vormen een architectonische karakteristiek. Net als de platte daken, die ontstonden omdat het bouwsysteem een lichte dakconstructie vereist. Met name het beeld van de voorgevels laat zien hoe dwingend logisch het maatsysteem is, wat tegelijkertijd ook aange-naam werkt.

Groen en een H-school

Een deel van de groenaanleg in Jeruzalem is binnen de monumentale bescherming van het complex meegenomen. De groenaanleg vormt een onlosmakelijk geheel van het totaalontwerp van Tuindorp Frankendaal en is nog steeds zeer beeldbepalend voor het karakter van de wijk. In de hoven is het functionele ontwerp van Mien Ruys uit 1950 en 1951 nog groten-deels herkenbaar aanwezig. Aldo van Eyck ontwierp acht kinderspeelplaatsen voor Tuindorp Frankendaal, in opdracht van de Dienst der Publieke Werken. Speelplaatsen meeontwerpen in een wijk was destijds nieuw in Nederland en evenals de hoven-verkaveling was het idee opgedaan in Denemarken. Het gebouw van de voormalige Prof. P. Zeeman-school is nu eveneens beschermd. Het is het enige overgebleven exemplaar van een reeks van semi-permanente H-scholen in Amsterdam. De 'H' heeft betrekking op de vorm van de school, waarbij vleugels parallel ten opzichte van elkaar liggen, gekoppeld door een verbindingsdeel. Opvallend is dat de lokalen niet aan een gang liggen, zoals gebruikelijk, maar achter elkaar door zijn geschakeld. Leerlingen kunnen zo optimaal genieten van licht, lucht en ruimte, hetgeen een gezonde leeromgeving creëert. Deze nieuwe schoolplattegrond markeert een sleutelmoment in de bouwgeschiedenis van Nederlandse scholen en heeft model heeft gestaan voor veel scholen elders in Nederland. Van dit type zijn er verscheidene gebouwd, maar inmiddels is de voormalige Zeemanschool het enige resterende exemplaar.

Het tuindorpkarakter is een hoge kwaliteit van het gebied

Dreigende sloop

Voldoende redenen dus om de buurt Jeruzalem met de school en groenaanleg een beschermde status te geven. Hoewel er inmiddels een door alle betrokken partijen gedragen visie bestaat, die uitgaat van behoud van een belangrijk deel van de hoven en het tuindorpkarakter, was de weg er naartoe minder vanzelfsprekend. Sinds 2002 zijn meerdere plannen voor de wijk ingediend, die alle in meer of mindere mate uitgingen van sloop van delen van de bebouwing in Jeruzalem. Volgens de eigenaren ervan – verschillende corporaties – was een aanzienlijk deel van de woningen technisch afgeschreven of voldeed niet meer aan hedendaagse comfort- en milieueisen. De bewoners hadden wensen voor vernieuwing, maar zij steunden ook het behoud van de woningen en vooral ook het tuindorpkarakter, dat terecht nog steeds als een hoge kwaliteit van het gebied beschouwd mag worden. Begin 2004 zijn er bij de Rijksdienst meerdere verzoeken om aanwijzing als beschermd monument ingediend voor de gebouwen en openbare ruimte van Jeruzalem. De opname van Jeruzalem in oktober 2007 op de lijst van honderd te beschermen monumenten uit de wederopbouwperiode had een katalyserend effect op de aandacht voor het behoud van de bijzondere waarden van de buurt. Besloten werd om een nieuw stedenbouwkundig plan op te stellen in nauwe samenwerking tussen de verschillende partijen, waaronder de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en Bureau Monumenten & Archeologie Amsterdam. Hierbij diende de cultuur-historische waarde van Jeruzalem onderdeel te zijn van de toekomst van de buurt.

Grootscheepse renovatie

In de afgelopen twee jaar heeft nader onderzoek naar de technische haalbaarheid van de restauratie van de hofbebouwing en stedenbouwkundige varianten een beter plan opgeleverd. De aanwijzing en het behoud van de zes hoven, met als uitgangspunt een restauratieplan van Hooysschuur Architecten, zijn met de groenstructuur en de Zeeman-school nu voorwaarden voor de verdere uitwerking en uitvoering geworden. Ook voor de te vernieuwen onderdelen van Jeruzalem biedt het stedenbouwkundige plan voldoende potentie voor behoud van het cultuurhistorisch interessante dorpse karakter en de waardevolle groenstructuur en openbare ruimte.

Voordat hij op 11 februari in zijn rode Daf door de buurt ging rijden, heeft minister Plasterk Jeruzalem als eerste naoorlogse woonbuurt de status van rijksmonument gegeven. Tegelijkertijd heeft hij met het vervangen van een oude geveltegels door een nieuwe, duurzame tegel, het startsein gegeven voor een grootscheepse renovatie van de buurt. Deze aanpak van bescherming naast vernieuwing is illustrerend voor de vernieuwde omgang met monumenten. Hierin staat een gebiedsgerichte aanpak voorop en wordt niet alleen het erfgoed beschermd, maar wordt er ook sterker rekening gehouden met de gebruikers ervan.

Anita Blom is senior specialist wederopbouw en Lodewijk van Roij is consulent planvorming en ruimtelijke ordening voor Noord-Holland, allebei bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, a.blom@cultureelerfgoed.nl & l.van.roij@cultureelerfgoed.nl.

Zie voor meer wettelijke bescherming van naoorlogs erfgoed pagina 20, 26 en 30.

De honderd als rijksmonument voorgedragen bouwwerken uit 1940-1958 staan in het fotoboek 'Monumenten van herrezen Nederland', RACM, Amersfoort, distributie Waanders, Zwolle, 128 pag., € 19,40, ISBN 978 90 400 8456 0, verkrijgbaar via de boekhandel.

DRIE DINGEN

Legaat voor interieurs

Eind 2009 ontving de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed een legaat van Ilona van der Bilt-Ptasnik. Mevrouw Ptasnik – in 1919 geboren in Amsterdam, overleden te Laren in 2007 – had geen directe erfgenamen. Zij heeft haar vermogen nagelaten aan ruim twintig instellingen op het terrein van cultuur en gezondheid en aan diverse charitatieve fondsen. In haar testament werd ook de Staat der Nederlanden genoemd. Dat nagelaten bedrag van 370.000 euro diende besteed te worden 'ten behoeve van de monumentenzorg in Nederland'. De Rijksdienst gaat het leeuwendeel van het bedrag inzetten om extra kennis te genereren over het in stand houden van monumentale interieurs. Over drie jaar zal de dienst een symposium over dat onderwerp organiseren en een boek en een site lanceren, met vooral veel praktische informatie. Zo zullen eigenaars van monumenten en andere monumentenzorgers met deze kennis hun voordeel kunnen doen.

Huize Van Brien in Amsterdam

Onderhoud rijksmonumenten meetbaar

81 procent van de rijksmonumenten die door de Monumentenwacht op hun bouwkundige staat zijn geïnspecteerd, verkeert in redelijke tot goede staat. Dat is de uitkomst van de eerste monitor gebouwd erfgoed, waarover minister Plasterk in december de Tweede Kamer heeft geïnformeerd. De monitor is een nulmeting, maakt de staat van onderhoud van rijksmonumenten meetbaar, en bestrijkt met 11.500 monumenten bijna 19 procent van het totale monumentenbestand. Het is een vervolg op de eerste *Erfgoedbalans*, die verschenen is in april 2009. Aanvullend heeft de minister opdracht aan de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed gegeven om de monitor uit te breiden tot het totale rijksmonumentenbestand. Wij gaan een vergelijking maken tussen de staat van monumenten die wel of geen subsidie ontvangen. Met deze eerste monitor en de geplande vervolgonderzoeken kunnen we de effecten van het monumentenbeleid beter inzichtelijk maken. Meer informatie: Leon Bok, l.bok@cultureelerfgoed.nl. Exemplaren van de *Monitor inzake de staat van het gebouwd erfgoed 2009* kunt u aanvragen via info@cultureelerfgoed.nl. Het is in pdf-formaat ook te vinden op www.cultureelerfgoed.nl.

Inspectie door de Monumentenwacht

Wonen in historie

Het tijdschrift Herenhuis organiseert samen met het Nationaal Restauratiefonds en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed een dag voor erfgoedbewoners: Wonen in Historie. Woont u in een historisch pand? En wilt u alles weten over restauratie, financiën, inrichting en geschiedenis? Kom dan op vrijdag 28 mei naar Wonen in Historie. Erfgoedspecialisten bundelen op één dag hun krachten om u te informeren. U krijgt een professionele visie op de keuzes bij een restauratie. Er wordt u verteld hoe u een restauratie kunt financieren en hoe u zo veel mogelijk profijt kunt hebben bij de belastingaangifte. Historicus Herman Pleij laat zien welke rol historische panden spelen in het zoeken naar het verleden. In een workshop toont de Rijksdienst hoe u zelf een dossier samenstelt over de geschiedenis van uw huis. Interieurontwerper Marcel Wolterinck laat zien dat een hedendaags interieur uitstekend valt te combineren met de oude elementen van een historisch pand. En het Gilde leidt u rond door de rijke historie van Amersfoort. De dag wordt gehouden in het gebouw van de Rijksdienst in Amersfoort, van 10 tot 17 uur. Meld u aan via www.woneninhistorie.nl. Kosten € 95.

Rotterdam 18 naoorlogse topmonumenten rijker

‘EEN AANGENAME WINKELING’ OP DE LIJNBAAN

De Lijnbaan in 1963

Daags na de val van het kabinet zijn achttien naoorlogse bouwwerken in

Rotterdam aan-

gewezen als rijksmonument.

Een daarvan is de

Lijnbaan. Wat nu

een algemeen

winkelgebied lijkt,

stond bij de

opening in 1953

symbool voor de

wederopbouw na

die donkere

oorlogsjaren.

MARIEKE KUIPERS &

JON VAN ROOIJEN

Van de honderd bouwwerken uit de periode 1940-1958 die in 2007 waren geselecteerd voor rijksbescherming, staat een groot aantal in Rotterdam. Nadat de stad in de Tweede Wereldoorlog tot tweemaal toe zwaar was gebombardeerd, groeide deze uit tot de Nederlandse wederopbouwstad bij uitstek. Achttien Rotterdamse bouwwerken is de status van rijksmonument toegekend. Dit gebeurde tijdens een feestelijke bijeenkomst op 20 februari in een van de topmonumenten, het voormalige schoenenmagazijn van de firma Huf. Minister Plasterk heropende bovendien gelijktijdig dit gerestaureerde en tot kantoorruimte herbestemde gebouw. De serie nieuwe monumenten in Rotterdam loopt uiteen van het bekende oorlogsmonument De Verwoeste Stad van Ossip Zadkine, tot de Citrusveiling van architect Hugh Maaskant in het westelijke havengebied. Ook beroemde wederopbouwsymbolen als het Groothandelsgebouw en het warenhuis de Bijenkorf zijn nu rijksmonument. Veel van deze bouwwerken hadden al een gemeentelijke monumentenstatus. De aanwijzing van de Lijnbaan als rijksmonument is bijzonder. Zo zie je dat steden en gebieden die een hoge dynamiek kennen en continu aan verandering onderhevig zijn ook hun bijzondere monumentale waarden kunnen behouden. Dat behoud kan positief uitpakken voor het economische en culturele klimaat van de binnenstad.

Zwaar beschadigde binnenstad

De Lijnbaanpromenade staat bekend als het eerste autovrije winkel-

gebied ter wereld. Het concept was vanaf de opening in 1953 een zo groot succes dat het internationaal een voorbeeld werd voor winkelgebieden, vooral in naoorlogse woonwijken. Elk stadscentrum heeft vanouds een hoge concentratie winkels, bedrijven en culturele voorzieningen. Dat was ook het geval in het vooroorlogse Rotterdam. Bij het Duitse luchtbombardement van mei 1940 waren honderden woningen, bedrijven en winkels verwoest, maar het stadsleven moest verder. Na het puinruimen waren er daarom verschillende noodvoorzieningen ingericht. Zo kwamen er bij het stadhuis en op andere plekken kleine clusters noodwinkels voor de dagelijkse behoeften. Deze noodwinkelgroepen waren niet aan wonen gebonden. De gebouwen waren slechts één laag hoog en uitsluitend voor voetgangers bereikbaar, zodat ze onbedoeld al een opmaat vormden naar een autovrije winkelstraat. Het had nog heel wat voeten in de aarde voordat de 65 gedudeerde winkeliers zich hadden verenigd en samen met institutionele beleggers en aannemersbedrijf Dura een concreet herbouwplan ontwikkelden. Daarbij hadden zij de steun van de gemeentelijke diensten en het bestuur. Rotterdam was voortvarend begonnen met stedenbouwkundige plannen voor de wederopbouw van de binnenstad en voerde overleg met het Rijk over financiering en onteigening. De regelingen voor schadevergoedingen gingen namelijk via Den Haag. Ook in 2010 wordt er overleg met het Rijk gevoerd. De discussie nu gaat vooral over de vraag hoe de cultuurwaarden van onder andere het Lijnbaan-complex samen kunnen gaan met verstedelijking en verlevendiging van het Rotterdamse centrumgebied.

Een succesvolle samenwerking

Al in 1941 presenteerde stadsarchitect Willem Witteveen de eerste plannen, maar zij konden nauwelijks worden gerealiseerd wegens een gebrek aan bouwmaterialen. Pas na de bevrijding kon de wederopbouw daadwerkelijk beginnen. Het functionalistische Basisplan van Kees van Traa uit 1946 werd hiervoor de nieuwe leidraad. Een belangrijk besluit was om ook een groot winkelgebied aan te leggen ten westen van de Coolingsingel, die voor de oorlog al als stadsboulevard fungeerde.

Als voorbeeld voor financiering en overleg tussen gemeente, architecten en opdrachtgevers diende de gezamenlijke aanpak voor het nieuw te bouwen Groothandelsgebouw, naar Amerikaans model opgezet als een ‘grossiersbijenkorf’. Ook de winkelconcepten voor dit winkelgebied waren deels gemodelleerd naar Amerikaanse voorbeelden. De architecten Jo van den Broek en Jaap Bakema kenden die uit de eerste hand, omdat zij een studiereis hadden gemaakt naar de Verenigde Staten. Maar hun concept was eigenlijk uit nood geboren. Hun loskoppeling van winkelblokken van woningen was voornamelijk veroorzaakt door het geldgebrek van de winkeliers, die zich geen ‘woningen op de rug’ konden veroorloven, maar ook door de goede ervaringen met de lage noodwinkelgroepen.

In 1951 was het zogenaamde Kernplan voor de wederopbouw van de binnenstad aanvaard. De L-vormige aanleg van de winkelstraat Lijnbaan en bijbehorende expeditiestraten was al in contouren vastgelegd. Het bureau Van den Broek en Bakema zorgde samen met Rein Fledderus, Sem van Embden en Frans van Gool voor de verdere uitwerking van de winkelarchitectuur. Hierbij stonden transparantie, flexibiliteit en moderniteit voorop. Tegelijkertijd wilden zij door heldere maatvoering en enkele architectonische regieaanwijzingen ‘eenheid in verscheidenheid’ aanbrengen.

Breuk met het verleden

Het architectenduo Van den Broek en Bakema had sterk vernieuwende ideeën over architectuur en stedenbouw. Hun brede portefeuille ging van ‘stoel tot stad’. Zij verbonden de ontwerp-opgave direct met de vormgeving van een nieuwe samenleving, waarin keuzevrijheid voor het individu het uitgangspunt was. De stedelingen konden in deze visie zelf bepalen welke contacten en activiteiten zij wilden.

Dat was een breuk met het verleden en de eigen tijdgeest, waarbij de kerk, buurt- of woningbouwvereniging nog grotendeels het leven dirigeerde in de wijken. Openbare ruimten waren voor de architecten vooral vrije ontmoetingsplaatsen, waar mensen elkaar konden ontmoeten zonder enige sociale verplichting of uitsluiting. Ook konden stadsbewoners hier in contact komen met commercie, cultuur en noviteiten. De architecten zagen de stad als een schouwtoneel en bron van levensinspiratie, waarbij ruime toetreding van licht en lucht in alle opzichten een bevrijding betekende van de donkere oorlogsjaren en de vooroorlogse benauwdheid van nauwe straten en alkoofwoningen, waarin het hele gezin in één kamer woonde.

De modernistische vormgeving van de Lijnbaan was – en is – een symbool van de wederopstanding van Rotterdam en de gerichtheid op de toekomst. Met zijn kilometer lange verspringende etalagefronten gaf het winkelgebied de toon aan van een groeiende welvaart en de opkomst van de naoorlogse consumptiemaatschappij.

Een flexibel ontwerp

Van den Broek en Bakema ontwikkelden het ruimtelijke en stedenbouwkundige totaalconcept van winkelgebied en groene Lijnbaanhoven. Zij bepaalden de hoofdopzet, anderen detailleerden. Hierdoor zijn er subtiele verschillen gecreëerd binnen een

sterke visuele eenheid. De winkelstroken langs de promenade ontwierpen zij zelf in overleg met de winkeliers. De architectonische uitwerking van de woonflats hierachter stond onder supervisie van Hugh Maaskant.

De winkels waren opgezet volgens een modulaair systeem op een basismaat van 1,10 meter en drie basisvarianten: normaal, met ondiepe kelder of met entresol, een lage tussenverdieping. Elke winkelier kon binnen deze modellen kiezen hoeveel stramienen breed en hoeveel lagen hoog de winkelruimte moest worden. Voor de inrichting van de interieurs en de etalages werden desgewenst andere ontwerpers en soms ook kunstenaars aangetrokken, zodat elke winkel een eigen individualiteit uitstraalde. Behalve deze flexibiliteit was een ander voordeel van het moduulsysteem dat de bouw snel kon worden uitgevoerd met geprefabriceerde onderdelen, zoals panelen en stijlen van schokbeton.

Winkelen als recreatie

Autovrije winkelgebieden alleen voor wandelend en winkelend publiek waren op zichzelf geen nieuw verschijnsel. Traditioneel zijn er de markten met losse kramen, die na de marktdag weer worden opgeruimd en sinds de negentiende eeuw zijn er de met glas overkapte winkelpassages, zoals de Passage in Den Haag. Ook Rotterdam had zo’n passage, tussen de Coolvest en de Korte Hoogstraat en in 1882 als eerste voorzien van elektrische verlichting, maar die is in de oorlog vernietigd. Markt en passage markeerden niet alleen een verschil in presentatie en gebruik van de openbare ruimte, maar ook een standsverschil. De markt was inkoop- en ontmoetingsplaats voor arbeiders, de passage voor de gegoede burgerij, die zich het flaneren langs etalages en aankopen in exclusieve winkels kon veroorloven. Met de invoering van de achturige werkdag kreeg de arbeidersklasse meer vrije tijd en zocht zij aansluiting bij de flaneergewoonte uit de late negentiende eeuw van ‘een aangename wandeling’ over de geplantoeneerde bolwerken of de nieuwe stadsboulevards. De rondwandeling was een typisch stedelijk tijdverdrijf: een sociale activiteit van zien en gezien worden. Stadsparken, de diergaarde – in Rotterdam eveneens verwoest in de oorlog – en musea waren andere openbare wandelplaatsen, die vooral op zondagen druk bezocht werden. »

DE 18

TOPMONUMENTEN ROTTERDAM

1940-1958

1. Aankomst- en vertrekhal HAL Wilhelminapier – Van den Broek en Bakema, 1949
2. Bouwcentrum – Boks, 1949
3. Rotterdamse bank (nu ABN AMRO) – Mertens, 1949
4. Zuidpleinflat – Van Tijen en Maaskant, 1949
5. Incassobank (nu Kamer van Koophandel) – E. en H. Kraaijvanger, 1950
6. Nederlandsche Handelsmaatschappij (nu kantoor gemeente) – Elffers, 1950
7. Twentsche Bank (nu kantoorgebouw) – Van der Steur, De Groot, Hooykaas, Van Veen, 1950
8. Industriegebouw Goudsesingel – Van Tijen en Maaskant, 1951
9. Huis Ypenhof – Van den Broek, 1952
10. Groothandelsgebouw – Van Tijen en Maaskant, 1953
11. Monument De Verwoeste Stad – Zadkine, 1953
12. Citrusveiling – Maaskant, 1955
13. Bioscoop Thalia – Hendriks, Van der Sluys, Van den Bosch, 1955
14. Het Vrije Volk (nu Slaakhuys) – Vegter, 1955
15. Lijnbaan – Maaskant, Bakker, Krijgsman, Van den Broek en Bakema, 1951-56
16. Bijenkorf, met sculptuur – Breuer, Elzas, Gabo, 1957
17. Huf – Van den Broek en Bakema, 1957
18. Luciaschool (nu SKVR) – De Jonge, 1958

» Dankzij de toegenomen welvaart en vrije tijd kon ook de gewone man gaan recreëren in de stad en had hij ook meer te besteden. Het hoefde niet bij etalage kijken te blijven. Geleidelijk kon een steeds breder publiek dingen kopen voor het plezier en niet alleen omdat het broodnodig was. Winkelbezoek was niet langer louter noodzaak, maar deel van een aangener bestaande en deel van een sociale vrijetijdsbesteding. De Lijnbaan had door de integratie van marktplein en permanente winkelconcentratie het klassenverschil opgeheven en het winkelen als recreatieve activiteit gefaciliteerd door ook de openbare ruimte in te richten voor een 'aangename winkeling'.

Een aangenaam verblijfsgebied

Het profiel van de Lijnbaanpromenade was in vergelijking met de vooroorlogse straten uitzonderlijk breed, met een middenstrook van acht meter en zijstroken langs de winkels van vijf meter. De onoverdekte middenstrook was bedoeld als rustruimte en ingericht met bloemperken, bankjes, volières, eilandvitruines en buitenterassen voor een aangenaam verblijf in de openlucht en zon. Op regelmatige afstanden waren dwarsluifels aangebracht om beschaduwde zitplekken te creëren. Het stramien van het bestratingsspatroon had dezelfde module van 1,10 meter als de winkels. Dit gaf, samen met de houten luifels, een samengang en een menselijke maat en sfeer. Hier kon de bezoeker gaan zitten en de maalstroom van het winkelpubliek aanschouwen.

De zijstroken vormden een verleidelijke dwaalzone voor de Lijnbaanbezoekers om al wandelend en slenterend een blik te werpen op de koopwaar. De moderne, gevarieerde vormgeving van de etalages, de verlichting en reclame versterkten de aantrekkingskracht van de winkels. De in- en uitspringende rooilijnen, de losse vitruines en grote glazen etalages lokten als vanzelf het winkelpubliek naar binnen. Door de transparante etalages was ook het aanbod in de winkels goed te zien. Hierdoor ontstond een diffuus overgangsgebied tussen winkel en publieke ruimte en voelde het publiek zich vrij om naar binnen te gaan zonder het idee een winkel te betreden voor een bewuste aankoop. Het winkelconcept van de Lijnbaanpromenade ging niet uit van behoeften, maar van verlangen en verleiding. Door de winkels aan de Lijnbaan deel te maken van de openbare ruimte en die voor een aangenaam verblijf voor voetgangers in te richten ontstond een geheel nieuw stedelijk interieur, dat in vroegere winkelstraten onbekend was.

De Lijnbaan

Het zebrapad

De gemeente maakte veel ruimte voor de auto in de wederopgebouwde binnenstad van Rotterdam. Het bijzondere van de Lijnbaan was echter de volledige scheiding van verkeersstromen en de facilitering van de voetganger. De auto gaf weliswaar een gevoel van vrijheid, maar was voor het winkelpubliek ook een last. Daarom werd zowel het doorgaande personenverkeer als het bevoorradende vrachtverkeer uit het wandelgebied geweerd. Winkels werden bevoorrad via expeditiestraten aan de achterzijde van de winkels. Waar doorgaande verkeersstraten de promenade van de Lijnbaan kruisten, werden over de gehele breedte van de winkelstraat zebrapaden aangelegd als veilige oversteekplaatsen voor voetgangers. Nog onlangs zijn de zebrapaden in Rotterdam uitgeroepen als veiligste van Europa. Nu is het niet meer voor te stellen, maar destijds waren zebrapaden een nieuw verschijnsel. In 1949 werden zij in Engeland voor het eerst op grote schaal toegepast en, net als het winkelpromenadeconcept van de Lijnbaan, over de gehele wereld nagevolgd.

Dankzij de zebrapaden werd de 'aangename winkeling' over de Lijnbaan voor de voetgangers niet onderbroken en konden zij verder winkelen in de warenhuizen verderop, ook ontworpen door Van den Broek en Bakema, of naar de nabijgelegen schouwburg, café's en bioscopen. Ook in de zonnige en groene binnenhoven van de aanpalende woonflats kon de Lijnbaanbezoeker tot rust komen.

Nieuwe perspectieven

De gemeente Rotterdam ontdekt nu weer, en steeds meer, dat de kwaliteit van de openbare ruimte – speciaal voor de voetganger – een succesfactor is voor een levendige binnenstad. Dat hadden de ontwerpers van de Lijnbaan indertijd ook al bedacht. De Lijnbaan is als winkelgebied al meer dan vijftig jaar een succes. Hordes kijk- en kooplustig publiek drommen dagelijks langs de glazen gevels, al is de volle glans van het nieuwe er inmiddels van af. Helaas heeft het succes ook zijn keerzijde en dat uit zich onder meer in vervlakking, verrommeling en licht vandalisme. Om meer ruimte te bieden aan het massale winkelpubliek is het meubilair in de middenstrook verdwenen en is er in de jaren negentig een restyling uitgevoerd. Het vroegere onderscheid met de zijstroken is opgegaan in een gelijkvormige bestrating van gevel tot gevel, waardoor de oorspronkelijke schaal en subtiële detaillering zijn verminderd. De gevarieerde winkelfronten zijn een voor een vervangen door vlakke glazen puien. Ook de variatie in het winkelaanbod is verminderd en steeds meer in handen van uniformerende ketenmerken gekomen. De koopwaar is soms letterlijk op straat gezet, maar zonder vitruines. Enkele winkeliers houden nog de oorspronkelijke kwaliteiten in stand. De uitdaging is nu voor de generatie van de eenentwintigste eeuw om de publieke ruimte weer als een collectief stedelijk interieur te koesteren, met een menselijke maat en een aangenaam verblijfsklimaat. Door een herbronning op het erfgoed van de winkelpromenade ontstaan er goede kansen voor nieuw succes voor de Lijnbaan in een verder uitdijend winkelgebied.

Marieke Kuipers is senior specialist jongere bouwkunst en Jon van Rooijen is consultant stedenbouw bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, m.kuipers@cultureelerfgoed.nl & j.van.rooijen@cultureelerfgoed.nl.

Zie voor meer wettelijke bescherming van naoorlogs erfgoed pagina 20, 22 en 30. De honderd als rijksmonument voorgedragen bouwwerken uit 1940-1958 staan in het fotoboek 'Monumenten van herrezen Nederland', RACM, Amersfoort, distributie Waanders, Zwolle, 128 pag., € 19,40, ISBN 978 90 400 8456 0, verkrijgbaar via de boekhandel.

Zie voor achtergrondinformatie: M. Kuipers (red.), 'Toonbeelden van de wederopbouw: Architectuur, stedenbouw en landinrichting van herrijzend Nederland', Waanders, Zwolle, 2002.

Vier juristen

Juristen met een monumentenhart

Van links naar rechts Kamal El Addouti, Michiel Valkenburcht, Ruben Abeling en Harmanna Visser

Wat doet een jurist eigenlijk bij de Rijksdienst?

Ruben Abeling: 'Wij adviseren onze collega's van de Rijksdienst, monumenteneigenaren en andere monumentenzorgers op juridisch gebied. Verder leveren wij bijdragen aan wet- en regelgeving, en handelen bezwaar- en beroepszaken af.'

Om wat voor soort adviezen gaat dat?

Michiel Valkenburcht: 'Bijvoorbeeld of iemand voor subsidie in aanmerking komt of over wat er juridisch gezien precies beschermd is aan een rijksmonument. Soms zitten er aanbouwen aan een monument. Wat was nou eigenlijk bedoeld om te beschermen?' Harmanna Visser: 'De laatste tijd krijgen we ook meer vragen op het gebied van ruimtelijk bestuursrecht en archeologie.'

Wat houdt die bijdrage aan wet- en regelgeving in?

Ruben Abeling: 'Samen met juristen en beleidsmedewerkers van het Ministerie van Cultuur stellen wij subsidieregelingen op en bereiden wij wetswijzigingen voor. Wij leveren veel kennis uit de praktijk. In verband met de modernisering van de monumentenzorg wordt dit jaar bijna alles wat wij aan wetten en regels hebben vernieuwd.'

Hoe handelen jullie de bezwaar- en beroepszaken af?

Michiel Valkenburcht: 'De Rijksdienst neemt namens de minister honderden besluiten per jaar over subsidies en over aanwijzingen tot rijksmonument. Degenen die subsidie hebben aangevraagd kunnen bezwaar maken, bijvoorbeeld als ze verwacht hadden meer subsidie te krijgen. Wij nodigen die mensen dan uit voor een hoorzitting in ons gebouw in Amersfoort.' Kamal El Addouti: 'Wij verdedigen dan het besluit niet, maar horen

De zorg voor het

erfgoed heeft niet

alleen een cultuurhis-

torische kant, een

technische kant of

een onderzoekskant.

De Rijksdienst voor

het Cultureel Erfgoed

behartigt ook de

juridische aspecten

ervan. Vier juristen

lichten dat toe.

DIRK SNOODIJK

onbevooroordeeld het bezwaar aan. We zorgen dat alle feiten op tafel komen en alle onduidelijkheden worden opgehelderd. Op basis van alle informatie vindt dan een heroverweging plaats en wordt er een nieuwe beslissing genomen.'

Michiel Valkenburcht: 'Tijdens zo'n hoorzitting of bij de rechtbank blijken er soms flink veel emoties aan zo'n zaak te kleven. Het gaat wel eens om behoorlijk wat geld dat mensen gedacht hadden te krijgen, of iemand wil bijvoorbeeld geen "bemoeienis" van de overheid met zijn monument.'

Ruben Abeling: 'Het misverstand dat er in een rijksmonument geen spijker meer in de muur mag, leeft soms nog wel bij mensen. Maar na zo'n hoorzitting zijn ze meestal wel bijgedraaid. Wij leggen ze uit dat het veel genuanceerder ligt en dat er vaak meer mogelijk is dan ze denken.'

Wat maakt dit werk mooi?

Michiel Valkenburcht: 'Wij zijn zelf ook allemaal geïnteresseerd in monumenten. En in veel van die monumenten wonen mensen. Het contact met degenen die bezwaar hebben gemaakt vind ik heel boeiend.'

Harmanna Visser: 'Mij spreekt erg aan dat we binnen de dienst met zo veel bevlogen mensen samenwerken. Zij adviseren ons vanuit hun specifieke deskundigheid en wij adviseren hen weer op juridisch gebied.'

Kamal El Addouti: 'Het werk is zeer divers. Soms ben je verweerder, soms eisende partij. Advies geven, meedenken over beleid en over het tot stand komen van regels. Dat maakt het erg leuk.'

Ruben Abeling: 'Dit is de enige plek in Nederland waar je voltijs met monumentenzorg bezig kunt zijn als jurist, dus the place to be!'

Dirk Snoodijk is eindredacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl.

De Pinksterkerk in Heemstede

WERVELINGEN IN GLAS EN BETON

Aan een van de oudste straten van Heemstede trekken krachtige diagonalen en turbulente wervelingen in glas en beton de aandacht. Het is de Pinksterkerk. Gebouwd in 1957, en voorgedragen als rijksmonument uit de wederopbouw. MICHIEL VERWEIJ

Een boeiende atmosfeer met wisselende stemmingen

Werken met glas-in-beton heeft iets schilderachtigs

Als in de Bijbel de apostelen en andere gelovigen de geest van God over zich uitgestort krijgen, klinkt het geluid van een geweldige windvlaag. Tongen als van vuur dansen op hun hoofden. En ze beginnen allemaal door elkaar in vreemde talen te spreken. Dat pinksterverhaal krijgt in de dynamische voorgevel van de Pinksterkerk in Heemstede zijn architectonische en symbolische beslag. Van buiten biedt de glaswand een fascinerend lijnenspel, waarin stramme verticalen met moeite tegenwicht bieden aan de krachtige diagonalen en turbulente wervelingen van de compositie in beton en glas. Ook bij duisternis, wanneer de verlichting in de kerkzaal brandt, biedt de gevelwand een opmerkelijk en verrassend aanzien zonder weerga. Binnen veroorzaken het gevarieerde coloriet en de verschillende dikten van het glas een boeiende atmosfeer met wisselende stemmingen, afhankelijk van het tijdstip van de dag en het seizoen. In vergelijking hiermee zijn de overige gevels van de kerk ingetogen en misschien zelfs een beetje saai.

Verdiepingskerk

Architectenbureau Chr. Nielsen, J.H.C. Spruit en W. van der Kuilen moest bij het ontwerp uitgaan van het smalle stuk grond van een voormalig buitenplaatsje, later een hotel. De Pinksterkerk moest daarom compact worden uitgevoerd, met dienstruimten op de begane grond en een kerkzaal op de verdieping. Deze zogenoemde verdiepingskerk kreeg een betonnen buitentrap met een luifel naar de zaal en die opvallende gevelpartij. De glaswand ter grootte van 120 vierkante meter wordt over de gehele verdiepingshoogte met betonnen pijlers in negentien vakken verdeeld. Daarbinnen is met een bijzondere techniek kleurig glas-in-beton aangebracht. De voorstelling is zowel abstract als figuratief.

Berend Hendriks

De glas-in-betonramen zijn ontworpen door Berend Hendriks. De techniek werd in Nederland door Daan

Wildschut in 1952 geïntroduceerd, maar is al ouder en grijpt terug op het jaar 1929. Toen werd de techniek 'mosaïque lumineuse' naar ontwerp van Louis Mazetière voor het eerst geëxposeerd op een tentoonstelling over kerkelijke kunst in museum Galliera in Parijs. Werken met glas-in-beton heeft iets schilderachtigs. De zetting in het beton maakt wezenlijk deel uit van de compositie. Of, zoals Berend Hendriks het beton benoemde: 'Een steeds van dikte wisselende, vinnige lijn wordt vlak tussen kleurvlakken; het leidt een picturaal bestaan.' De techniek kwalificeerde hij als 'het ritme van de architectonische ruimte verheven, voelbaar maken, aanduiden in de ritmiek van datgeen in ons dat om een vorm vroeg, door gebruik te maken van licht, zand en potas, en grind en kalksteen. En veel vuur. Het is een moeilijk werk; een heet werk.'

Evidente mijlpaal

De Pinksterkerk is als gereformeerde kerk gebouwd, maar fungeert inmiddels als gereformeerd-hervormd kerkelijk centrum en als sociaal-cultureel ontmoetingspunt. Het is een van de honderd bouwwerken uit de periode 1940-1958 die de Rijksdienst heeft voorgedragen als rijksmonument. De kerk is aangemerkt als een evidente mijlpaal in de ontwikkeling van de architectuur in ons land en geldt als een essentieel toonbeeld van de cultuurhistorische ontwikkelingen van de wederopbouw. Het gebouw zou bovendien een positieve invloed op de kwaliteit van de ruimtelijke omgeving kunnen uitoefenen. Als een geweldige windvlaag en tongen van vuur.

Michiel Verweij is consultant uitvoering Monumentenwet bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, m.verweij@cultureelerfgoed.nl. Zie voor meer wettelijke bescherming van naoorlogs erfgoed pagina 20, 22 en 26. De honderd als rijksmonument voorgedragen bouwwerken uit 1940-1958 staan in het fotoboek 'Monumenten van herrezen Nederland', RACM, Amersfoort, distributie Waanders, Zwolle, 128 pag., € 19,40, ISBN 978 90 400 8456 0, verkrijgbaar via de boekhandel.

Het was dertig jaar na de Tweede Wereldoorlog toen Lucebert de beroemde dichtregel *Alles van waarde is weerloos* schreef. Na de oorlog was monumentenzorg hard nodig. In de tijd van de wederopbouw zijn heel wat weerloze gebouwen gesneuveld. Zonder monumentenzorg zouden dat er nog veel meer geweest zijn. Die strijd voor behoud is intussen gestreden. Cultuurhistorie is zelden zo populair geweest als nu. Het impulsprogramma Belvedere lifte de afgelopen tien jaar comfortabel mee met deze trend, maar heeft ook enorm bijgedragen aan een vernieuwd bewustzijn, samengevat onder het motto *Behoud door ontwikkeling*. Een statische monumentenzorg heeft plaatsgemaakt voor een dynamische, toekomstgerichte erfgoedzorg. Erfgoed is minder precies afgebakend dan monumenten. Dat geeft aan dat er nieuwe gebieden verkend worden en dat de samenwerking met andere partijen gezocht wordt. In zo'n bestel past het niet langer alleen maar de advocaat te willen zijn van het bedreigde monument. De gemoderniseerde monumentenzorg zet een grote stap voorwaarts door in te spelen op actuele ontwikkelingen. Grote industriële complexen komen leeg te staan, kerken en kloosters sluiten hun deuren, postkantoren worden verkocht. Herbestemmen wordt de grote opgave voor de komende jaren. Daar zijn meer partijen voor verantwoordelijk dan alleen de eigenaar, de architect en de overheid met een *Monumentenwet* en een subsidie-regeling. Ook projectontwikkelaars hebben de cultuurhistorie ontdekt als een toegevoegde waarde.

Inbreng vooraf

Deze ontwikkelingen dwingen na te denken over nieuwe vormen van samenwerking bij grootschalige en langdurige herbestemmingen. Een rolopvatting waarbij partijen hun belangen op tafel leggen met als doel deze vanuit hun eigen visie zo goed mogelijk te verdedigen frustreert processen en sorteert geen effect op de lange termijn. Dat geldt ook voor de cultuurhistorie. Het is van groot belang om in een zo vroeg mogelijk stadium betrokkenen bewust te maken van de bijzondere waarde van gebieden, complexen en gebouwen. Maar niet met het oogmerk aan te geven 'dit is beschermd, daar blijf je af; dat is niet beschermd, daar kun je je gang gaan.'

Bij een aantal complexe, grootschalige herbestemmingen is ervaring opgedaan met een aanpak die uitgaat van de erkenning van ieders belang en inbreng in een samenwerking zonder rotsvaste premissen. De partijen zijn verenigd in een stuur- of supervisiegroep. Daarin streven zij in een permanente dialoog – gedurende de hele looptijd van het herbestemmen – naar een optimaal resultaat als de uitkomst van een gemeenschappelijke inspanning. Denken in tegenstellingen en compromissen maakt plaats voor een integratie van visies met oog op een betere kwaliteit.

Inspirerend

Zo'n samenwerking kan vorm krijgen via een convenant, ook wel intentieverklaring of samenwerkingsovereenkomst genoemd. Een dergelijke niet juridisch bindende overeenkomst maakt ieders rol en intentie duidelijk. Dat voorkomt een situatie waarin conflicten alleen nog via dure en langdurige juridische weg op te lossen zijn – als er dan nog van een reële oplossing sprake kan zijn. Vanuit de erfgoedzorg vraagt dat om een inspirerende rol: hoe kan de cultuurhistorie bijdragen aan een resultaat dat meer is dan een ontwerp dat van de blanco tekenafel rolt? Die meerwaarde wordt niet meer bereikt vanuit de filosofie dat ontwikkelingen daar moeten plaatsvinden waar de cultuurhistorische waarden gering of afwezig zijn. Nieuwe ideeën vragen om oude gebouwen, schreef de Amerikaanse stedenbouwkundige Jane Jacobs. Ruimte voor nieuwe kwaliteit in een oude omgeving ontstaat niet altijd vanuit het concept van de toevoeging, liefst reversibel, omkeerbaar, met de gewetensussende gedachte dat 'het zo weer weggehaald kan worden'. Een herbestemmingsvisie kan evenzeer gediend zijn met het gegeven dat het nieuwe soms ook voor een deel in plaats van het oude komt. Dat oud en nieuw in elkaar opgaan en elkaar versterken. De manier waarop de voormalige gieterij op het Stork-terrein in Hengelo is getransformeerd tot ROC laat zien hoe overtuigend deze visie kan uitpakken. Reversibiliteit is geen toverwoord meer voor een gegarandeerd goede herbestemming. Bovendien is het begrip ook in financieel opzicht maar heel betrekkelijk. Een reversele inbouw van een miljoen euro is niet iets dat je zomaar weer even weghaalt.

Samenwerken via convenanten

Een integratie van visies

Bij moderne monumentenzorg passen andere manieren van samenwerken. Zeker bij grootschalige herbestemmingen.

De samenwerkende partijen zouden geen compromissen meer moeten sluiten. Nee, ze zouden hun visies moeten integreren. Een pleidooi voor het sluiten van convenanten.

AART DE VRIES

Don't fuck the context

Het is de opdracht van de architect of stedenbouwkundige zich de betekenis, de essentie van het bestaande zo goed eigen te maken dat hij in staat is een 'begrijpend' ontwerp te maken. Dat is een plan voor een herbestemming waarbij de architectonische en ruimtelijke kwaliteit van het nieuwe en de cultuurhistorische kwaliteit van het oude elkaar in positieve zin versterken. In alles dus het tegendeel van Rem Koolhaas' *fuck the context*.

Daarbij is niet iedere schroef en iedere baksteen heilig. Bij de erfgoedzorg van de jongere en na oorlogse gebouwen, complexen en gebieden zal het er steeds meer om gaan hoe nieuwe ontwikkelingen begripvol kunnen inspelen op de betekenis van het bestaande in plaats van het volledige fysieke behoud zoals we dat bijvoorbeeld nastreven bij de restauratie of herbestemming van een twaalfde-eeuwse tufstenen kerk.

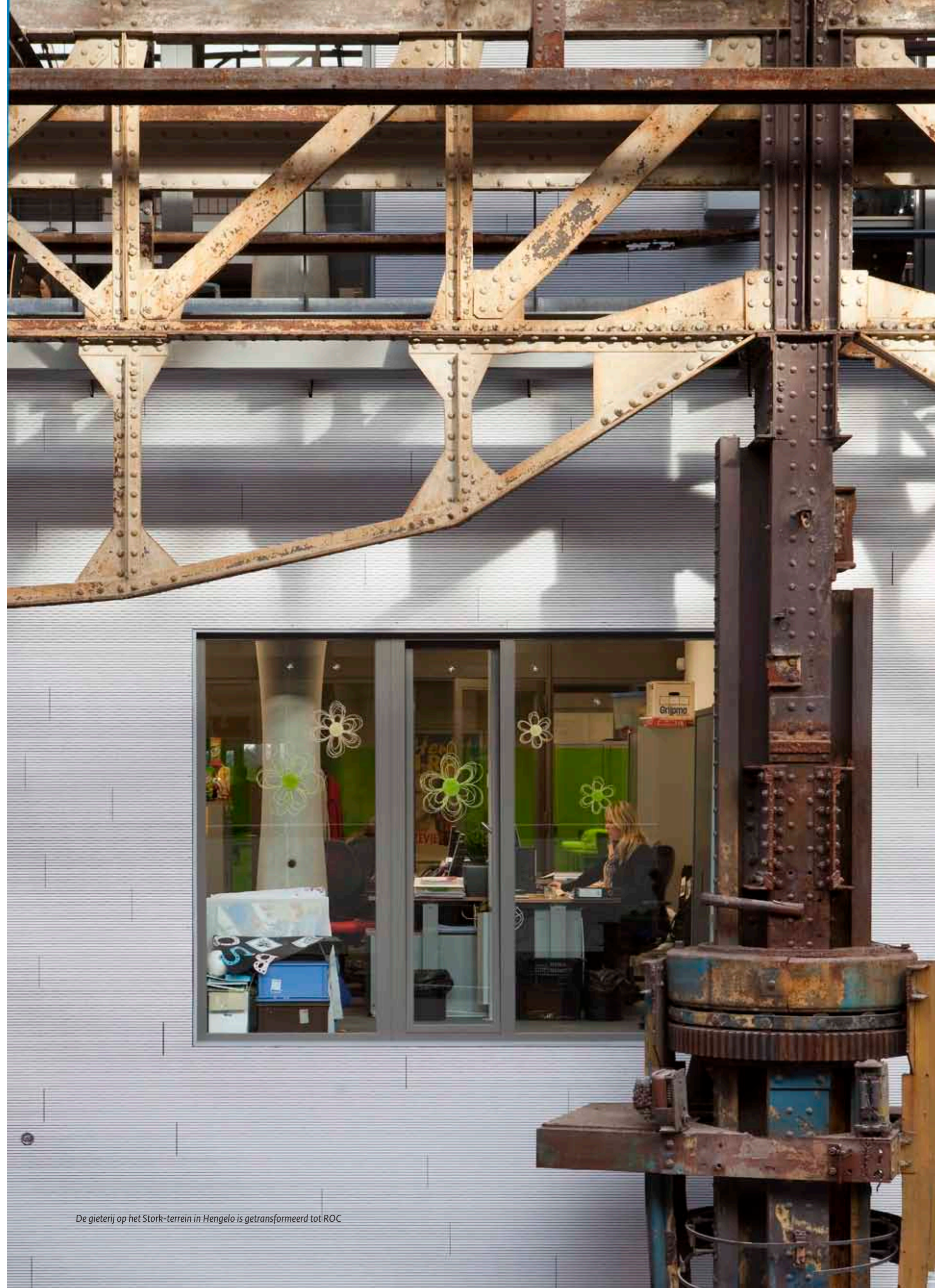
Van de erfgoedzorger wordt creativiteit gevraagd, een creatieve inzet van zijn specifieke kennis. Hij is niet langer de waakhond die gromt als een vreemde te dichtbij komt.

Geringe investering

Over dit spanningsveld, over de veranderende rol van de cultuurhistorie, is eind vorig jaar bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed een symposium gehouden met de titel *Contracten met het verleden*. Aan de hand van enkele grote, actuele herbestemmingen – het terrein van machinefabriek Stork in Hengelo, de NDSM-werf in Amsterdam, kunstvezelfabriek ENKA in Ede, ijzergieterij DRU in Ulft en het bedrijventerrein De Mars in Zutphen – is bekeken welke samenwerkingsvormen tussen overheden, eigenaren, ontwerpers en ontwikkelaars gunstig zijn voor het verloop van het proces én voor het resultaat.

Een goede investering vooraf, zoals het vastleggen van ieders rol en intenties in een convenant, voorkomt vertragingen, juridische procedures en oplopende kosten, en komt de uiteindelijke kwaliteit ten goede. Voorwaarde is dat de partijen de weg naar een geslaagd resultaat met volledig wederzijds vertrouwen willen afleggen.

Aart de Vries is senior beleidsmedewerker bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, a.de.vries@cultureelerfgoed.nl.

De gieterij op het Stork-terrein in Hengelo is getransformeerd tot ROC

LIMESWEG

Chrystel Brandenburgh, Erik Graafstal e.a.,
Architectura & Natura, Amsterdam, 244 pag., € 35,-,
ISBN 978 90 7686 350 4

Om de verovering van Britannia goed op poten te zetten vervoerden de Romeinen rond het jaar nul grote militaire transporten over de Rijn. Ter bescherming daarvan bouwden ze forten langs de rivier. Een vier tot zeven meter brede grindweg verbond die forten met elkaar. Het Nederlandse deel van de weg, dat loopt van Lobith tot Katwijk, begonnen de Romeinen in 12 voor Christus aan te leggen. Die vroege versie was van hout. Na 85 maakten ze hem steviger. Een bedding van klei en puin en een wegdek van grind lag tussen twee rijen palen, met ernaast aarden hellingen en greppels. Deze constructie hadden de Romeinen speciaal voor moerasgebied ontwikkeld. Door de slechte bodemgesteldheid hier was het ook een onderhoudsintensieve weg. Houten bruggen leidden over de veenriviertjes die op de Rijn uitkwamen. Bovendien liep deze weg ook niet kaarsrecht, zoals elders in het Romeinse Rijk gebruikelijk was, maar volgde hij de meanders van de Rijn. Het was een militaire weg. Troepen marcheerden erover, net als de aflossing van de bewaking in de wachttorens. Boodschappers snelden eroverheen en hoge militairen werden over de weg verplaatst. Toen het niet lukte om Germania te veroveren werd de Rijn de grens, de limes, tussen Germania en het Romeinse Rijk. In 411 gaven de Romeinen deze grens op. De Rijn heeft vervolgens de forten, de wachttorens, de dorpen, de havens en de weg grotendeels weggespoeld. In deze uitgave, die onder andere door de Rijksdienst financieel ondersteund is, lichten vijf archeologen elk een deel van de Nederlandse limesweg toe. Het biedt een actueel overzicht van de stand van de kennis.

CULTUURHISTORISCHE ATLAS WINTERSWIJK
Jan Neeffes en Nico Willemsse, RAAP, Weesp,
192 pag., gebonden, € 49,50, ISBN 978 90 5372 115 5

Rond het dorp Winterswijk, achter in de Achterhoek, is het stil. De Duitsers verderop hebben hun landbouw een schaalvergroting laten ondergaan. Daarom lopen tegenwoordig veel Nederlandse wegen dood tegen de grens. Ook de textielindustrie die hier honderd jaar lang bloeide, tussen 1860 en 1960, is stilgevallen. Namen als de Ovenweide en Den Stenenplas herinneren nog aan de steenbakkerijen die hier tot een eeuw geleden stonden. Putten waaruit klei werd gewonnen zijn gevolgd tot meertjes. Het landschap is besloten en onregelmatig ingedeeld, met veel kromme lijnen, bosjes, lanen en houtsingels. Rijke boeren rond Winterswijk bleven tot ver in de twintigste eeuw hun land gebruiken voor landbouw, houtproductie en jacht. Daarom is deze kleinschalige indeling mooi bewaard gebleven. Het is nu bestempeld als Nationaal Landschap. Met medewerking en financiële steun van onder andere de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed ontrafelen de auteurs dit landschap gedetailleerd. Het resultaat is een atlas op groot formaat.

GEDEELDE RUIMTE

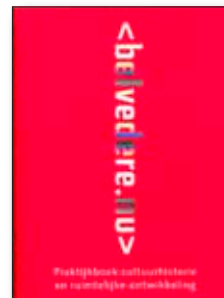
Het waddengebied in dertig ontmoetingen
Jos Bazelmans, Van Wijnen, Franeker, 112 pag.,
€ 19,50, ISBN 978 90 5194 367 2

Rond de Waddenzee deelt de mens de ruimte met de natuur. De natuur krijgt er voorrang. Maar al drie-duizend jaar wonen en werken hier mensen op de eilanden en aan de wal. Hoofd Kennis van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed Jos Bazelmans is ook bestuurslid van de Waddenacademie van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. In dertig interviews met initiatiefrijke bewoners van het waddengebied schetst hij hoe dit cultuurlandschap gebruikt wordt. Zo wil waterschapper Johannes Lindenbergh weer vee laten grazen op de Groninger buitendijkse kwelders. Molenaar Jan Pattje vertelt dat de nieuwe molen bij Hollum op Ameland veel toeristen trekt. Architect Silvester Adema denkt dat plaats, kleur en details van nieuwe bijgebouwen bij boerderijen vrij goedkoop veel beter kunnen. Architectuurhistoricus Peter Karstkarel bepleit leegkomende kerken tot dorps huis te bestemmen. En landschapszorgers Barend Schouten zou graag slikken en kwelders tegen de Afsluitdijk zien. De dijk hoeft dan niet te worden verhoogd, omdat bij storm de golven veilig over dat buitendijkse land uitlopen.

ONDER ONZE VOETEN

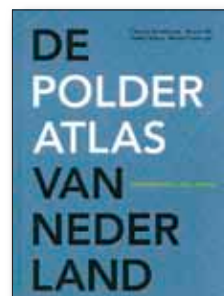
De archeologie van Nederland
Evert van Ginkel en Leo Verhart, Bert Bakker, Amsterdam, 336 pag., gebonden, € 39,95, ISBN 978 90 351 3207 8

Om een groter publiek kennis te laten maken met archeologie heeft de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek dit boek laten maken. Hierin beschrijven twee prehistorici – met medewerking van onder andere de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed – de geschiedenis van Nederland aan de hand van informatie die in de grond verborgen zat. Het begint 300.000 jaar geleden, toen enkele gezinnen bij Maastricht twee jonge neushoorns hebben opgepeuzeld. De oudste boot ter wereld is gevonden bij Pesse. Deze Drentse kano is 9000 jaar geleden gemaakt. In de Romeinse tijd waren hier tijdelijk dorpen en steden, maar toen de soldaten zich terugtrokken, bleven er slechts losstaande boerderijen over. Pas in de tiende eeuw ontstonden er weer boerengehuchten. Vanaf 1100 lieten edelen honderden kastelen bouwen om elkaar de tent uit te vechten. Steden werden er weer gebouwd vanaf 1250. Alledaagse voorwerpen vinden we terug in beerputten, zoals speelgoed, wastafeltjes of een slaapmuts. Tijdens de Beeldenstorm rond 1570 zijn er ook veel religieuze bezittingen onder de grond verstoppt. Voor de periode vanaf 1750 vergroot de archeologie tot nog toe voornamelijk de kennis van de verdediging en de scheepvaart. Sinds 1822 worden hier al scheepswrakken op het land opgegraven. En sinds 1944 ook op het grootste bovengrondse scheepswerkhof van Europa, de IJsselmeerpolders.

BELVEDERE.NU

Praktijkboek cultuurhistorie en ruimtelijke ontwikkeling
Mieke Dings en Peter Paul Witsen, Matrijs, Utrecht,
256 pag., € 24,95, ISBN 978 90 5345 402 2

Dit boek vormt de afronding van tien jaar Belvedere. Met dat impuls-programma heeft het Rijk gestimuleerd dat de cultuurhistorische identiteit sterker richtinggevend is geworden bij de inrichting van de omgeving. Die doelstelling is logisch voortgezet als belangrijk uitgangspunt in de huidige modernisering van de monumentenzorg. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed geeft als erfgenaam van Belvedere het gedachtegoed 'behoud door ontwikkeling' de komende jaren verder vorm. Het boek geeft veel voorbeelden van recente ruimtelijke ontwikkelingen waarin voortgebouwd is op de historie. Zoals de binnenstad van Dordrecht, waarin eigenaren bij het schilderen van hun gebouw tegenwoordig kunnen kiezen uit 55 typisch Dordtse kleuren. In de Wijnstraat daar valt nu goed te zien dat die eenheid verrommeling tegengaat.

DE POLDERATLAS VAN NEDERLAND

Pantheon der Lage Landen
Wouter Reh en Clemens Steenbergen, Thoth, Bussum, 640 pag., gebonden, € 99,50, ISBN 978 90 6868 509 1

De Nederlandse identiteit wordt mede bepaald door onze polders. Dat oneindige bedwingen van de wildernis, de mensen hier zijn al een millennium lang niet anders gewend. Nog sterker, al vanaf 800 vóór Christus hebben de inwoners van onze streken de venen ontgonnen. Die ontwatering van het moeras zorgde er de laatste duizend jaar voor dat het maaiveld op veel plaatsen vier tot vijf meter is gedaald. Rond 1300 was de uitgestrekte lagune achter de Hollandse duinenkust als landbouwgrond in gebruik genomen. Waar het veen verdween, ontstonden meren. Die werden vanaf de zeventiende eeuw drooggemaakt. Toen ontwikkelde de proefondervindelijke ontginning zich tot een planmatig opgezette landwinning. De polder werd een dubbelideaal van economie en buitenleven. Uit vele duizenden technische ingrepen ontstond een ongeëvenaard verfijnd netwerk van water om het land droog te houden. Twee landschapsarchitecten van de Technische Universiteit Delft hebben meer dan duizend jaar land maken in kaart gebracht. Alle polders van Nederland staan op 35 kaarten. Zeventien polders lichten zij uitgebreider toe. Van de Tzumerpolder in Friesland, die vanaf de tiende eeuw bedijkt is, tot en met Zuidelijk Flevoland, dat in 1959 drooggevalen is. Het resultaat is een enorm boekwerk, deels geïllustreerd met fraai historisch kaartmateriaal.

DIRK SNOODIJK, eindredacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl. Tenzij anders vermeld zijn alle boeken verkrijgbaar via de boekhandel. Zie voor meer publicaties van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed www.cultureelerfgoed.nl.

Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Versijnt vier maal per jaar.
Jaargang 2, nummer 2, lente 2010

Eindredactie Dirk Snoodijk

Redactie Niek Bremer, Mieke Bus, Jan van 't Hof, Paul Schaap en Cees van 't Veen

Redactieraad Ruben Abeling, Fulco van den Berg, Peter Don, Tessa de Groot, Fon Habets, Ben Kooij, Marije de Korte, Lammert Prins, Lies Resink, José Schreurs, Arthur Sloos, Jos Stöver en Huub van de Ven
Afbeeldingen Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, tenzij anders vermeld

Vormgeving ontwerpjanhaandrikman, Doornenburg

Druk Boom & van Ketel grafimedia, Haarlem

Aan deze uitgave kunnen geen rechten worden ontleend.
ISSN 1878-7827

Gratis abonnementen op ons kwartaalblad met brochures, alsmede adreswijzigingen, bestellingen van meerdere exemplaren en al uw vakinhoudelijke vragen: info@cultureelerfgoed.nl of 033 – 421 7 456.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Smallepad 5 | 3811 MG Amersfoort
Postbus 1600 | 3800 BP Amersfoort
033 – 421 7 421 | fax 033 – 421 7 799
info@cultureelerfgoed.nl
www.cultureelerfgoed.nl (met routebeschrijving)

Archief, bibliotheek en collecties

Open ma t/m vr 9-17 uur
bibliotheek@cultureelerfgoed.nl

Vestiging Lelystad

Oostvaardersdijk 01-04 | 8244 PA Lelystad
0320 – 269 700

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is het kennisinstituut voor archeologie, monumenten en cultuurlandschap. Deze kennis zet de Rijksdienst in om met wetten en regels het erfgoed te beschermen en te ontwikkelen.

Een bezoek aan de Rijksdienst in Amersfoort valt wellicht te combineren met een bezoek aan Kunst aan de Eem, de kunsthall verderop in hetzelfde gebouw. Zie voor de actuele tentoonstellingen www.kunsthalkade.nl.

Het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is gedrukt op

FSC-gecertificeerd papier. Het hout dat dient als grondstof voor het papier komt uit verantwoord beheerde bossen. Het blad is gedrukt onder certificering van de Stichting Interne Milieuzorg. Ook het polystyreen waar het blad in wordt verstuurd geeft bij verbranding geen schadelijke stoffen af.